

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ХАРЧОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ**

ЗАТВЕРДЖУЮ

В.о. ректора _____ А.І. Українець
(підпис)

«_____» _____ 2015 р.

К.О. ВЕРЕС

ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

для студентів напряму підготовки 6.140103 «Туризм»
денної форми навчання

Всі цитати, цифровий та фактичний
матеріал, бібліографічні відомості
перевірені. Написання одиниць
відповідає стандартам

Підпис автора _____
«_____» _____ 201__ р.

Реєстраційний номер
електронного конспекту
лекцій у НМВ
72.23-06.04.2015

СХВАЛЕНО
на засіданні кафедри
туристичного та готельного
бізнесу
Протокол № 12
від 20 березня 2015 р.

КИЇВ НУХТ 2015

Верес К.О. Туристичне краєзнавство [Електронний ресурс]: конспект лекцій для студентів напряму підготовки 6.140103 «Туризм» денної форми навчання / К.О. Верес – – К.: НУХТ, 2015. - 114 с.

Рецензент **Ю.І. СОЛОГУБ** канд. геогр. наук

К.О. ВЕРЕС, канд. геогр. наук

Подано в авторській редакції

© К.О. Верес, 2015

© НУХТ, 2015

ВСТУП

Метою вивчення навчальної дисципліни є висвітлення туристичних ресурсів України в регіональному аспекті, ознайомлення студентів з природно-рекреаційними, історико-культурними та інфраструктурними ресурсами регіонів.

Завдання даного курсу полягає у засвоєнні студентами напряму підготовки 6.140103 "Туризм" основних професійних знань і навичок, які дозволять їм вільно орієнтуватись у питаннях туризму, в т.ч. туристичного краєзнавства.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен знати: історію виникнення та закономірності розвитку краєзнавства, особливості районування території України, основи картографічних методів дослідження, природний краєзнавчо-рекреаційний потенціал України, види краєзнавчо-туристичних об'єктів України, закономірності розміщення курортних ресурсів України, нормативно-правове забезпечення функціонування природно-заповідного фонду та національних історико-культурних заповідників України, особливості організації інфраструктурних ресурсів України; вміти: працювати з краєзнавчою документацією, робити аналіз туристично-краєзнавчого потенціалу території, застосовувати на практиці основні картографічні методи дослідження, працювати з нормативною та законодавчою базою, що регулює туристичну діяльність в Україні; мати навички: збору, обробки, збереження та застосування краєзнавчої інформації; розробки туристично-краєзнавчої характеристики території; організацію та проведення краєзнавчо-тематичних подієвих турів.

ЗМІСТ

ВСТУП	
Тема 1.КРАЄЗНАВСТВО ЯК НАУКА.....	5
Тема 2.ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТКУ КРАЄЗНАВСТВА В УКРАЇНІ.....	13
Тема 3.ТУРИСТИЧНЕ РАЙОНУВАННЯ УКРАЇНИ	30
Тема 4.ТУРИСТИЧНА КАРТОГРАФІЯ ЯК ОСНОВНИЙ МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ЗАСІБ ТУРИСТИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА	37
Тема 5.ПРИРОДНІ КРАЄЗНАВЧО-ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ.....	48
Тема 6.ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНИЙ ФОНД УКРАЇНИ.....	57
Тема 7.ОРГАНІЗАЦІЯ ВИКОРИСТАННЯ ПЕЧЕР ДЛЯ ЦІЛЕЙ ТУРИЗМУ	78
Тема 8.КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ КРАЄЗНАВЧО- ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ.	88
Тема 9.КУРОРТНІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ.....	94
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	110

Тема 1. КРАЄЗНАВСТВО ЯК НАУКА

1.1 Основні види краєзнавства

Краєзнавство— збір, накопичення і популяризація відомостей про певну територію з різних точок зору: географії, геології, метеорології, рослинного і тваринного світу, населення, господарства, історії, культури тощо. Є також суспільним рухом.

Існує кілька визначень цього терміну, зокрема географ Олександр Барков вважав, що краєзнавство — це комплекс наукових дисциплін, різних за змістом і методами дослідження, таких, що ведуть до єдиної мети — наукового і всебічного пізнання краю.

За визначенням, яке побутувало у 1930-х: **Краєзнавство** — суспільний рух, об'єднуючий місцеве населення, що активно бере участь у соціалістичному будівництві краю на основі його всебічного вивчення.

Одним з предметів вивчення краєзнавства є територія, то й першою складовою частиною національного краєзнавства є географічне краєзнавство, другою — історичне краєзнавство і третьою — соціальне краєзнавство. Отже, національне краєзнавство складається з тріади — «територія — час — людина» і початком тут є географічне краєзнавство, продовженням — історичне і кінцевим соціальне.

Краєзнавство історичне - галузь знання та навчальна дисципліна, що вивчає історію, теоретичні засади, зміст і методику комплексного дослідження минулого певної території. **Завдання історичного краєзнавства** - з'ясувати шляхи, закономірності, форми й методи комплексного пізнання історичного розвитку краю, використання результатів історико-краєзнавчого дослідження в різних сферах життя суспільства.

Термін «історичне краєзнавство» набув поширення у другій пол. ХХ ст. у значенні: 1) одного з елементів історичної освіти; 2) предметного напрямку краєзнавства.

Історичне краєзнавство - ланка загального краєзнавства, у надрах якого й формувалось як напрям громадської діяльності, прикладна історична дисципліна, одне з джерел культурології. Об'єктом вивчення краєзнавства є «край» - умовне поняття. Межі території дослідження залежать від того, хто і з якою метою вивчає цей край. Предметом вивчення є природа, топоніміка, історія, склад населення, господарство, культура. Краєзнавство розглядають як комплекс наукових дисциплін, різних щодо змісту, і спеціальних методик, але таких, які ведуть у своїй сукупності до наукового і всебічного пізнання краю. В історичному краєзнавстві всі ці предмети дослідження розглядаються в історичному аспекті. Головне в таких дослідженнях - виявлення і з'ясування зв'язків між усіма елементами навколишнього середовища в їх історичному розвитку. **У практичній діяльності історичне краєзнавство** виявляється у вивченні історії міст і сіл, підприємств, господарств, установ, родоходів, життя і творчості визначних земляків, важливих місцевих історичних подій, активній участі населення в регіональному музейному будівництві, охороні пам'яток історії та культури, природи, туризмі, екскурсійній справі.

Природниче краєзнавство – це система наук про Землю (географія, геологія, гідрологія, ґрунтознавство, біологія тощо), які вивчають природу певної території – краю (у межах області і менше). До завдань природничого краєзнавства входить не тільки вивчення, а також збереження природи рідного краю. У цій частині природниче краєзнавство наближається до галузі людської діяльності – охорони навколишнього природного середовища.

Літературне краєзнавство - це специфічна галузь науки про літературу, предметом якої є вивчення фольклорної спадщини та літературних творів, художніх образів, навіяних природою, історичними подіями, традиціями, звичаями, побутом і людьми певного краю.

Екологічне краєзнавство - особливий розділ, відокремлений з географічного краєзнавства, тому діяльність юних екологів спрямована на більш поглиблене вивчення екологічних станів, факторів, складових та ін. своєї місцевості.

1.2 Джерела краєзнавчих досліджень

Основними джерелами краєзнавства є:

краєзнавча бібліографія — інформація про літературу регіону, яка вийшла в минулому або виходить тепер. Її завданням є виявлення, облік і характеристика краєзнавчої літератури. Краєзнавча бібліографія досить різноманітна за видом видань, за призначенням і повнотою відбору літератури, за періодичністю випуску і періодом, який охоплюється а також за тематикою. Майже в усіх обласних, а також у багатьох міських і районних бібліотеках, крім загальних каталогів, є спеціальні каталоги краєзнавчої літератури;

картографічні джерела (архіви музеїв, державні архіви) — слугують як джерелом інформації, так і засобом для демонстрації результатів, одержаних іншими способами;

усні джерела — усна народна творчість: казки, легенди, думи, пісні, прислів'я, приказки тощо. До усних джерел можна також віднести і бесіди, у вигляді зустрічей з певними людьми;

офіційні джерела — документальна спадщина. Крім того, архіви можуть бути і в музеях (державних, громадських, художніх, меморіальних, краєзнавчих) та бібліотеках.

статистичні джерела;

спостереження — огляд різноманітних об'єктів і процесів;

друковані джерела — підручники, довідники, енциклопедії, путівники, карти, журнали, газети тощо;

пам'ятки історії та культури, пов'язані з історичними подіями в житті краю, розвитком суспільства і держави, а також твори матеріальної і духовної діяльності, які мають історичну, наукову, художню та іншу культурну цінність.

1.3. Функції і методи дослідження в краєзнавстві

На даний час виділяються три основні функції краєзнавства:

Педагогічна — показує краєзнавство як дидактичний принцип, за допомогою якого можна підвищити ефективність навчально-виховного процесу в освітніх закладах, успішно отримувати знання про природу й життєдіяльність людини, допомагати формувати практичні уміння і навички.

Навчальна — показує краєзнавство як окремий базовий курс елементарної шкільної географії, з якого починається вивчення систематичного курсу географії в школі.

Наукова — показує краєзнавство як структурну складову географічної науки з усіма притаманними їй методами дослідження. Виступає як важливий інструмент комплексного пізнання й перетворення певної території, що фактично визначає його предмет та наукові засади. Теорія наукового краєзнавства органічно пов'язана з теорією географічної науки, насамперед, із країнознавством. Відмінність між ними полягає не в теорії, а в масштабах територіального об'єкта дослідження.

На всіх етапах краєзнавчої діяльності застосовують різні традиційні методи дослідження, а саме:

Літературний — відбір і аналіз літературних джерел, що стосуються об'єкта вивчення. Усі літературні джерела умовно можна поділити на чотири категорії: архівні матеріали, книжки (науково-популярні, наукові монографії, енциклопедії, довідники тощо), статті з періодичної преси та праці наукових конференцій;

Статистичний — вивчення кількісних показників у характеристиці ряду краєзнавчих об'єктів і явищ. Існує кілька статистичних методів: метод статистичної оцінки, метод статистичної перевірки гіпотез, метод статистичних випробувань тощо;

Візуальний (спостереження) — узагальнення власних спостережень під час дослідження краєзнавчого об'єкта. У процесі роботи проводяться бесіди з місцевими жителями, працівниками органів державної влади, спеціалістами господарства, культури й освіти, свідками подій, науковими працівниками тощо. Усі цікаві і пам'ятні місця бажано фотографувати або знімати відеокамерою;

Картографічний — один із найпоширеніших методів дослідження. Хоча він і відомий з давніх часів, але його слід відносити до сучасних, якщо розглядати як особливу форму просторового моделювання. Адже карта — це логічна образно-знакова модель території, яка цілеспрямовано відображає об'єкти, явища, зв'язки і взаємозалежності, що належать до цієї території. Карта виступає і результатом досягнутого рівня знань про територію, і інструментом пізнання, який дає змогу піднятися на більш високий ступінь знань;

Анкетний — письмове або усне опитування місцевих краєзнавців або просто жителів населеного пункту, за певною анкетною чи спеціально складеними запитаннями, для збирання масового матеріалу, щоб встановити

певні закономірності чи явища. Може застосовуватись як під час польових, так і під час стаціонарних форм краєзнавчої роботи;

польові дослідження;

описовий — метод, який використовують під час вивчення розміщення видів діяльності та розселення. У цей час широко застосовується описова статистика у вигляді наборів числових даних, що характеризують ту чи іншу ситуацію.

Експедиційний — метод, створений для активізації краєзнавчої роботи.

Фотографування — дає можливість зафіксувати найцікавіші епізоди і є важливим документом проведеної роботи. Останнім часом широко використовується також і *відео зйомка*.

Крім цих традиційних методів існують і інші — *нові* (сучасні), до яких можна віднести такі:

Географічний — базовий краєзнавчий метод, який використовується майже в усіх регіональних дослідженнях. Цей метод є специфічним і формується, на думку Є.Б. Алаєва, як «триєдиний» підхід у дослідженні, що зумовлює дотримання територіальності, комплексності, конкретності. Застосування цього методу неможливе без одночасного використання картографічного методу, який є, по суті, особливою формою ідеально-просторового моделювання.

Моделювання — загальнонауковий метод, застосування якого дає змогу вивчати об'єкт не безпосередньо, а за допомогою ідеальної (уявної) чи матеріальної моделі.

Математичні — група наукових методів, які дають змогу вивчати досліджуваний об'єкт з використанням математичного апарату. Основними з них є *статистичний аналіз, факторний аналіз, кластерний аналіз, регресійний аналіз* тощо.

Економічний — метод комплексного вивчення економічних явищ і процесів у межах обраної території, виявлення взаємозв'язку і взаємозалежності між економічними показниками, що характеризують стан розвитку туристичної галузі в краї, вивчення господарських явищ і процесів у динаміці тощо.

Соціологічний — метод комплексного вивчення суспільних явищ і процесів у межах обраної території, споживчо-туристичних уподобань і рекреаційних потреб населення, його вікової і соціальної структури тощо.

З кінця ХХ ст. у краєзнавчих дослідженнях зростає роль і значення комп'ютерних технологій. Вони дають змогу обробляти величезні масиви даних у короткі терміни і з малими затратами. Завдяки їм можна широко застосовувати на цілком новій основі такі методи, як моделювання, математичний, картографічний тощо.

Залежно від цілей та завдань досліджень існує три основних форми краєзнавства: *державне* (наукове), *освітнє* (шкільне) і *суспільне* (громадське).

Державне краєзнавство — комплексне наукове краєзнавче дослідження певної території країни державними науковими установами (*музеями, науково-дослідними закладами, державними органами влади* тощо).

Освітнє краєзнавство — система краєзнавчої освіти в навчально-виховній роботі освітніх закладів, яка проводиться за різними напрямками: *літературне, історичне, географічне, природознавче, етнографічне, фольклорне*. Його суть полягає у всебічному вивченні, з навчально-виховною метою, свого краю за різними джерелами, переважно на основі попередніх спостережень.

Суспільне краєзнавство — діяльність різноманітних недержавних громадських товариств, спілок, об'єднань тощо, для організації краєзнавчих досліджень, конференцій, виставок та ін. З метою популяризації краєзнавства, в Україні надається всебічна підтримка ентузіастам і прихильникам громадського краєзнавчого руху.

1.4 Об'єкт і предмет туристичного краєзнавства

Туристичне краєзнавство формується на стику географічного, економічного, історичного й етнологічного краєзнавства, а також туризмознавства і рекреалогії шляхом міждисциплінарного синтезу їх теоретико-методологічних і прикладних напрацювань.

Упродовж XX ст. на теренах України бурхливо розвивається туристична індустрія. Для всебічної розбудови туристичної індустрії на певній території необхідне всебічне вивчення її туристично-рекреаційних ресурсів власне засобами і методами краєзнавства.

Отже, основним об'єктом туристичного краєзнавства виступає, у широкому розумінні, рекреаційно-туристичний потенціал території, а у вузько дисциплінарному вимірі - рекреаційно-туристичний комплекс (РТК) рідного краю.

Рекреаційно-туристичний комплекс (РТК) - це функціональна підсистема територіальної рекреаційної системи, що характеризується єдністю території, яка володіє значним рекреаційним потенціалом, наявністю сукупності рекреаційних установ і підприємств інфраструктури, єдністю організаційних форм управління, що забезпечують ефективне використання природних і економічних ресурсів.

Іншими словами, об'єктом дослідження є **рідний край через призму його туристичної самобутності**. Характерними об'єктами національного туристичного краєзнавства виступають терени окремих одиниць адміністративно-територіального поділу держави, історичні й етнографічні краї (Волинь, Бойківщина, Гуцульщина, Слобожанщина тощо), біосферні заповідники (Східні Карпати, Дунайський тощо), національні природні парки (Шацький, Карпатський, Подільські Товтри й ін.), ландшафтні парки (Меотида, Каньйон Дністра тощо), історико-культурні заповідники (Поле Берестецької битви, Древній Галич й ін.) тощо.

Похідними (тобто об'єктами нижчого рангу) основного дослідницького об'єкта туристичного краєзнавства виступають окремі територіальні одиниці досліджуваного краю, які вирізняються за характером наявних рекреаційних ресурсів, ступенем туристичної спеціалізації господарства та специфікою розвитку в їх межах туристики. Такі низові об'єкти дослідження у рекреалогії

(і рекреаційній географії) отримали назву територіальні рекреаційні системи (ТРС).

Об'єктами краєзнавчого інтересу виступають ТРС локального рівня. Зокрема, до них слід віднести такі таксономічні одиниці національного рекреаційно-туристичного комплексу:

- Рекреаційно-туристичний центр (наприклад, Львів, Моршин, Славське).

- Рекреаційно-туристичний вузол (наприклад, Східницько-Трускавецький, Поляна-Свалявський, Євпаторійсько-Сацький).

- Рекреаційно-туристичний підрайон (наприклад, Велика Ялта, Арабатська стрілка, Свидовецький масив, Сатанівські Товтри, Гологори й ін.).

Предметом дослідження туристичного краєзнавства виступають окремі складові туристично-рекреаційного потенціалу краю - природні рекреаційні ресурси (мінеральні води, клімат, озера тощо), ступінь їх освоєння і характер експлуатації, пам'ятки історії і культури, туристичні заклади та інші об'єкти туристичної інфраструктури, а також різноманітні аспекти розвитку туристичного руху в краї.

Сукупність основних аспектів предмета туристично-краєзнавчих досліджень наведена на рис. 1.1 (хоча, певна річ, названими ключовими предметними аспектами досліджень множина явищ і процесів, що можуть виступати в якості предмета туристично-краєзнавчих студій, далеко не вичерпується).

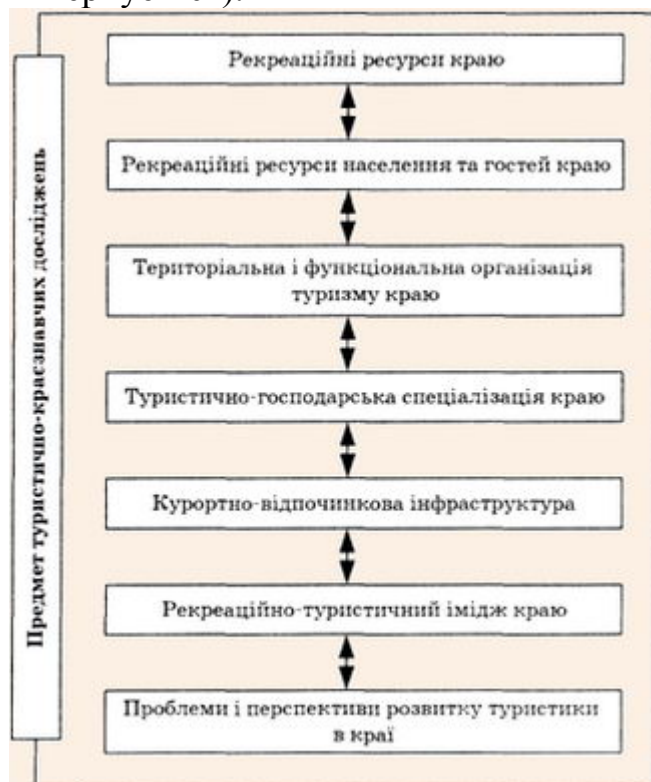

Рис. 1.1. Основні аспекти предмета туристично-краєзнавчих досліджень

Кожен з названих на рис. 1.1 аспектів є вагомим предметом національних туристично-краєзнавчих досліджень, що вимагає розробки

специфічних дослідницьких методик та залучення міждисциплінарних підходів й моделей синергетичного аналізу й синтезу вихідної інформації. І саме завдяки цій об'єктивній обставині туристичне краєзнавство, на сучасному етапі розвитку, продуктивно "виходить за межі" дослідницького арсеналу рекреаційної географії й послуговується цілою низкою міждисциплінарних методичних підходів: геомаркетингового, соціокультурного, історико-геохронологічних зрізів, еколого-економічного, геополітичного та багатьох інших; що саме по собі ставить туристичне краєзнавство на якісно новий рівень глибинного пізнання території (краю) у контексті її туристичного господарювання, генерування, розподілу й адсорбції туристичних потоків, творення самобутнього туристичного іміджу (ореолу привабливості) тощо.

З огляду на потужний арсенал дослідницьких методів і підходів, сьогодні перед туристичним краєзнавством стоїть низка важливих завдань як теоретичного, так і, передусім, прикладного, діяльно зорієнтованого характеру.

Адже саме туристичне краєзнавство здатне репрезентувати всьому світові багатство національної історико-етнокультурної спадщини, зацікавити нею широкі верстви населення держави, насамперед, молодь, здатне відродити "з руїни" унікальні занедбані об'єкти старовини, спроможне "допомогти" українським музеям, заповідникам і національним паркам заробляти достатні кошти для розширеного самофінансування й своєчасного проведення реставраційних, консерваційних чи упорядкувальних робіт.

Ключові завдання, які стоять нині перед українським туристичним краєзнавством і вимагають цілеспрямованої уваги з боку держави, громадських організацій і фондів, науковців і практиків краєзнавчої справи, наведено на рис. 1.2.

Рис. 1.2. Основні завдання туристичного краєзнавства на сучасному етапі розвитку

Значна частина названих завдань має "лягти на плечі" науковців й активістів низових краєзнавчих організацій. Передусім від їхньої принципової позиції і подвижницької праці залежатиме, в якому стані перебуватимуть українські замки і фортеці (чи їх атракційні фрагменти), музеї історії і природи під відкритим небом, заповідні урочища та поля археологічних розкопок чи історичних битв тощо, а також те, кого ми виховуємо з дитсадка (нігілістів-космополітів чи поціновувачів національної етнокультурної спадщини), що знатимуть пересічні громадяни про ці об'єкти національної спадщини, з яких джерел матимуть вони змогу черпати туристично-краєзнавчу інформацію, наскільки туристично "розкрученими" й готовими до організованого туристичного відвідування будуть ці об'єкти.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ.

1. Розкрийте поняття краєзнавство. Які види краєзнавства ви знаєте?
2. Розкрийте предмет та об'єкт туристичного краєзнавства.
3. Які ви знаєте функції краєзнавства?
4. Опишіть основні методи туристично-краєзнавчих досліджень.
5. Які джерелами краєзнавчих досліджень ви можете назвати?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

Базова [4, 7, 16, 17]

Тема 2. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТКУ КРАЄЗНАВСТВА В УКРАЇНІ за [9]

2.1. Родовід українського краєзнавства, його давні традиції. Фундатори національного краєзнавства

Як і кожна наука, краєзнавство у своєму розвитку пройшло чотири основні етапи, а саме: витoki, зародження, становлення, організація. Ці чотири етапи М. Костриця та М. Піскун вважають відправними у визначенні періодизації історії краєзнавства (табл. 2.1).

Таблиця 2.1.

Періодизація національного краєзнавства

I етап	II етап	III етап	IV етап
Витоки краєзнавства (стихійно-описовий етап за М. Пістуном). Тут варто виокремлювати три періоди: найдавніший, античний, середньовічний - від появи найдавнішої людини (140 тис. років тому - до XVII ст.)	Зародження науково го краєзнавства в Україні (цілеспрямовано-описовий етап за М. Пістуном). Цей етап також поділяється на три періоди: анкетно-описовий, експедиційний, статистичний. Він охоплює період від початку XVIII ст. до середини XIX ст. Становлення українського краєзнавства. Охоплює останню	Організація краєзнавства в Україні. Період включає хронологічні межі від 20 - 30-х рр. XX ст. до сьогодення	Перші краєзнавчі відомості стародавніх людей на регіональному рівні мали прикладний характер і були пов'язані з їх насущними життєвими потребами - мисливством, рибальством, кочівним скотарством, примітивним землеробством. Для ведення господарства були
	третину XIX ст. - початок XX ст.		необхідні знання про місцеві природні умови та погоду, особливості життя диких тварин, хід риби в річках та озерах, про родючість ґрунтів тощо.

Отже, можна стверджувати, що витoki краєзнавства зародилися разом з пізнанням навколишньої місцевості людиною – **перший етап**. Першим географом-краєзнавцем, істориком й етнографом, що описав терени України, по праву можна вважати античного логографа з малоазійського грецького

Галікарнаса Геродота (484-425 рр. до Р. Х.). В одній з книг свого 9-томного трактату "Історії" Геродот, на підставі відвідання причорноморського міста Ольвія, мандрівки у пониззя Дніпра та спілкування з місцевими мешканцями, описав природу, історію, культуру та побут населення Північного Причорномор'я (Великої Скіфії).

У добу Великої Скіфії (VII-III ст. до Р. Х.) лісостепову частину України населяли праслов'янські племена, їх Геродот називав "скіфи-орачі" (на відміну від пастуших племен - "скіфів-кочівників" і панівної верхівки - "скіфів царських"). Орачі займалися експортно орієнтованим землеробством, вели жваву мінову торгівлю з країнами Егейського та Середземного узбережжя, мали розгалужену мережу селищ і укріплених городищ. Одне з таких городищ - град Гелон (сучасне Більське городище на Ворсклі у Полтавській області) - Геродот описав як величезне місто з дерев'яними стінами-зрубами, дерев'яними храмами й дерев'яними житловими будівлями-теремами.

Значну увагу краєзнавчим дослідженням території України приділяли видатні вчені античності: грецький географ й історик Страбон (66-20 рр. до н. е.), римський астроном, картограф, етнограф Клавдій Птолемей (бл. 90-160 рр.).

Клавдій Птолемей першим серед європейських учених відрізняв географію і хорографію - загальну географію і країнознавство (у сучасному розумінні до хорографії віднесено і країнознавство, і краєзнавство).

Увага до вивчення території Північного Причорномор'я посилилась після появи тут войовничих сарматів. З території Подніпров'я і Подунав'я вони здійснювали далекі воєнні рейди вглиб Римської імперії. Таким чином, на рубежі ер Східну Європу античні вчені-краєзнавці стали називати Європейською Сарматією (західна частина "варварської" Європи носила в той час назву "Германія").

Після спустошливої хвилі сарматських навал, з II ст. до н. е. у лісовій смузі Подніпров'я і Східного Поділля зароджується зарубинецька культура слов'янських племен. Ранні слов'яни займалися землеробством, скотарством, мали добре розвинуті ремесла, торговельно-обмінні відносини із сусідніми племенами, грецькими містами і римськими (візантійськими) провінціями в басейні Дунаю.

Колоритні краєзнавчі картини типово слов'янського хлібосольного землеробського побуту описані послом імператора Візантії Пріском Паннійським під час його подорожі у столицю гунського царя Атіли у Подунав'ї.

Уже з середини I тис. н. е. південно-західна група східних слов'ян (Прикарпаття, Поділля, Полісся і Наддніпрянщина) стала відомою на всю тогочасну ойкумену під назвою "анти", а згодом "руси/роси".

Чимало краєзнавчих описів ранньодержавних утворень давніх українців (що передували утворенню Київської Русі) донесли до наших днів путівні збірники арабських купців і мандрівників. Вони розповідають про

три царства русів (Куяба, Славія, Артанія), про звички і традиції мешканців України, про їх ремесла, побут і вірування.

Ще до захоплення Києва (де княжив рід Кия) варязькою династією Рюриковичів й розбудови Київської Русі на давньоукраїнських землях набула широкого поширення писемність. Давньоукраїнські купці (особливо з придніпровського племені уличів - "Артанія" арабських джерел) вели жваву міжнародну морську торгівлю з Візантією, країнами Заходу, Закавказзя й арабського Сходу, що вимагало від них вільного володіння прогресивною системою лічби й письма.

Систематичні краєзнавчі пошуки стали проводитися у добу розквіту Київської Русі укладачами літописів держави. Перший збережений український літопис "Повість врем'яних літ" датує початок "руської землі" 860 роком. Є всі підстави вважати цей літопис першим географічно-краєзнавчим описом нашої батьківщини, а одного з його головних авторів - Нестора Літописця - першим вітчизняним географом і краєзнавцем. У Київському літописі вперше вжито назву "Україна" (1187 р.), подано багато інформації про окремі землі і події, явища природи, рослинний і тваринний світ нашого краю, про його народ. Його традиції продовжив Галицько-Волинський літопис (1209-1292 рр.), де міститься ще більша кількість цінної історико-краєзнавчої інформації.

Починаючи з XIII ст., краєзнавча інформація про Україну подавалась у звітах і друкованих творах європейських мандрівників. Адже українські міста і транспортні шляхи тривалий час відігравали (і досі продовжують відігравати) важливу роль посередників у торгівлі між Сходом і Заходом.

Поява відомостей про культуру та побут українського народу відноситься до XV ст., коли українці остаточно сформувалися як окремий цілісний етнос.

Першим докладним описом географії нашої країни була книга (1549 р.) Зигмунда Герберштейна - німецького мандрівника. Першою картою українських земель є карта географа Бітіста Ан'єзе (1548 р.). Французький військовий інженер Г. Л. де Боплан у 1650 р. видав першу спеціальну працю про Україну та її мешканців-козаків "Опис України...". У ній міститься також перша цілісна карта регіонів (країв) України з найдетальнішим серед тогочасних географів переліком давніх українських поселень (див. форзац).

Нова (ренесансна) хвиля відродження українського краєзнавства припала на XVI-XVII ст. з розвитком братських шкіл і поширення шкільництва серед широких верств українського населення.

Книжки того часу були насичені краєзнавчим матеріалом, цікавими прикладами історико-географічного характеру, вчили студитів орієнтуватися на місцевості, складати простий план. Загалом, за рівнем освіченості (у тому числі географічної) український народ у XVI-XVII ст. посідав чи не найперше місце серед усіх європейських народів.

Буремним для України XVII ст. завершується стихійно-описовий етап витоків краєзнавства в Україні. На зміну йому з XVIII ст. настає **другий етап**

початку (зародження) наукового краєзнавства, який тривав до середини XIX ст.

У XVIII ст. сталися якісні зміни в методах краєзнавчих досліджень. Окрім суто описових, які були характерними для попереднього етапу розвитку краєзнавства, тепер усе частіше стали застосовувати анкетний, опитувальний, статистичний, експедиційний, картографічний та інші методи дослідження. Тогочасні краєзнавчо-географічні описи набувають комплексного характеру і представляють собою синтез картографічних, фізико-географічних, економіко-географічних і демографічних характеристик певної території.

На початку XVIII ст. на розвиток краєзнавства в Україні впливали ідеї вчених Росії, до складу якої входила більша частина України, зокрема Михайла Ломоносова. Він вперше організував комплексне краєзнавче дослідження окремих регіонів на науковій основі, залучивши до цієї справи не лише вчених, але й місцеве населення. Тоді ж з'явилися перші краєзнавчі монографії з історії міст і сіл, зародилось шкільне краєзнавство.

У 1715 р. вихованцем Києво-Могилянської Академії Г. Новицьким написано дослідження "Краткое описание о народе остяцком", що є однією з найбільш ранніх у світовій літературі етнографічних монографій. Перший опис російської імперії, включаючи й Україну, належить Івану Кирилову. У 1731 р. він видав книгу "Цветущее состояние Всероссийского государства". У 1745 р. Академія наук випустила "Атлас Российской империи", в якому зібрана цінна інформація і про Україну.

Краєзнавчі ідеї і задуми І. Кирилова розвинув В. М. Татіщев (1686-1750 рр.). Для повного географічного опису Росії в 1737 р. В. М. Татіщев склав програму, яка містила 198 різноманітних питань краєзнавчого характеру з географії, статистики, економіки, етнографії, історії, антропології, медицини тощо. Поєднання в одній програмі питань з історії та географії було новим кроком у розвитку науки. Це дало змогу вченому застосувати комплексний географічний підхід і пов'язати історичні події з природним середовищем. Програма В. М. Татищева стала першою науковою спробою краєзнавчого, комплексного фізико-й економіко-географічного, історичного та етнографічного дослідження Російської імперії.

У 1765 р. утворилося Вільне економічне товариство з метою "поширення в державі корисних для землеробства і промисловості відомостей". Це було перше наукове товариство в Російській імперії, що займалося вивченням і сприянням розвитку сільського господарства. Члени Товариства розробили спеціалізовану краєзнавчу анкету, яка мала економіко-географічний характер і включала 65 запитань. Більшість тогочасних анкет мали переважно вузькогалузевий, відомчий характер. Тому в країні виношувалася ідея проведення загального економіко-географічного опису в межах усієї імперії. Безпосереднім поштовхом для реалізації цього завдання стало проведення Генерального межування Російської імперії, яке у своєму розвитку й конкретній реалізації тісно пов'язане з губернською реформою 1775 р.

Визначення територіальних меж губерній та повітів і складу їх населення повинно було безпосередньо виходити з даних межувань, а здійснення економічних і фінансових завдань опису губерній посилювали роль землемірів і цінність їхньої роботи, яка мала краєзнавчий характер. Кінцевим результатом Генерального межування було складання атласів. У 1777 р. при Академії наук був створений Топографічний комітет, який розробив "Проект топографічного опису Росії", заклав фундамент для такої копіткої роботи, як складання топографічних описів губерній і намісництв, що була проведена наприкінці XVIII ст. і сприяла розвитку краєзнавчих досліджень.

Першу суто наукову експедицію по Лівобережжю України У 1768-1775 рр. організував академік А. Гюльденштедт. Зібрані ним матеріали про культуру і побут українців і нині залишаються унікальними. Відомості з різних галузей культури українського народу містилися у працях історика Г. Міллера, академіка В. Зуєва та інших авторів, що подорожували Україною. О. Шафонський склав у 1780 р. "Топографічний опис Чернігівського намісництва". У 1790 р. в Москві видано книгу Я. Маркевича "Записки про Малоросію, її жителів та виробництво".

Після приєднання у 1795 р. частини земель України (Волині, - Київщини, Поділля) до складу Російської імперії у правлячих колах виникли потреби в отриманні різнобічної інформації про соціально-економічний стан території з метою якнайефективнішого використання її багатств. У новоутворених губерніях Розпочався збір необхідних статистичних матеріалів краєзнавчого характеру.

У 1795 р. побачила світ "Генеральна табель по Волинській губернії". Переписи проводилися за спеціальною формою. У 1798 р. з'явився більш достовірний "Географічний й економічний опис Волинської губернії 1798 р.". В органічному зв'язку з топографічними описами стоїть урядовий указ 1783 р. "Про складання генеральних атласів обмежуваних губерній". Атласи намісництв містили стислі топографічні описи.

Топографічний опис є надзвичайно цінним джерелом з погляду методики організації краєзнавчого дослідження та наявності фактичного краєзнавчого матеріалу. Наприкінці XVIII ст. - на початку XIX ст. було здійснено комплексний опис більшості територіальних одиниць Російської імперії, зокрема й українських.

У перших десятиліттях XIX ст. в Україні сформувався ряд місцевих культурно-просвітницьких, у тому числі етнографічних, центрів: Полтава, Одеса, Ніжин, Харків, провідним з яких згодом став останній. Початок народознавчих досліджень поклав Харківський університет, заснований у 1805 р. Університетська друкарня видавала журнали й альманахи, книжки з українського народознавства. Викладачі та студенти ВНЗ розгорнули роботу зі збору пам'яток матеріальної культури серед місцевого населення, зразків усної народної творчості. Професор Г. Успенський опублікував змістовну працю з історичної етнографії "Опыт повествования о древностях русских" (1811 - 1812 рр.).

У стінах Харківського університету обмінювалися поглядами й творили національне наукове краєзнавство такі відомі вчені, як І.І. Срезневський (ректор університету) та М. І. Костомаров (1817-1885 рр.) - основоположник народницького напрямку в історіографії України, етнограф, поет і драматург.

М. Костомаров у 1846 р. у Києві разом з В. Білозерським, М. Гулаком, П. Кулішем, Т. Шевченком та іншими заснували Кирило-Мефодіївське Братство. Наукова краєзнавча спадщина Братства величезна, з-під пера його членів вийшли фундаментальні праці з історії України XVI-XVIII ст., низка етнографічних студій, матеріали етнографо-статистичної експедиції у Правобережну Україну.

У 1830-1840-х рр. широко розгортається народознавча і краєзнавча діяльність в Одесі. Тут засновується Одеське товариство історії і старовини (1839 р.). Цінні пам'ятки старовини, документальні та етнографічні матеріали були зосереджені в археологічному музеї Товариства, який у 1859 р. об'єднався з Одеським міським музеєм старовини.

З кінця першої половини XIX ст. центр народознавчої діяльності поступово переміщується до Києва у зв'язку з заснуванням тут університету (1834 р.). Цьому значною мірою сприяла діяльність видатного фольклориста, історика та етнографа, першого ректора університету М. О. Максимовича, який разом з М. Костомаровим сформував своєрідний центр історико-краєзнавчого дослідження України. У 1834 р. у Києві створено Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей, який зініціював створення музею старожитностей при Київському університеті.

Значну роль у вивченні та публікації джерел з історії України, консолідації українських істориків й археологів відіграла "Тимчасова комісія для розгляду давніх актів" або ж "Київська археологічна комісія" (1843-1921 рр.). Наукові дослідження цієї комісії сприяли формуванню в українській історичній науці допоміжних дисциплін, а зібрані нею колекції історичних документів стали базою для заснування першого в Україні державного історичного архіву - Київського центрального архіву давніх актів.

На півдні України основним осередком краєзнавчих досліджень стало Одеське товариство історії та старожитностей. За період свого існування (1839-1922 рр.) це товариство випустило 33 томи наукових записок, більша частина яких має суто краєзнавче спрямування.

Третій етап - становлення українського краєзнавства - охоплює останню третину XIX ст. - початок XX ст.

У другій половині XIX ст. краєзнавство розвивалося в руслі статистично-економічних та фольклорно-етнографічних досліджень народного побуту. Ця діяльність з залученням великого кола краєзнавців-аматорів велася практично в усіх регіонах "країни. Звіти про ці дослідження частково публікувалися у місцевих виданнях статистичних комітетів та губернських архівних комісій, у періодиці.

Третій період розвитку національного краєзнавства розпочався важливою науковою подією - проведенням етнографічно-статистичної експедиції Географічного товариства до Південно-Західного краю, тобто на

всю Правобережну Україну. Керував експедицією видатний український етнограф і фольклорист, правник за освітою, автор тексту українського національного гімну "Ще не вмерла України", географ-краєзнавець Павло Чубинський. Під час цієї експедиції П. Чубинський відвідав 36 повітів Правобережної України. Експедиція зібрала величезний краєзнавчий матеріал - 12 томів. Обробка та друкування зібраних матеріалів зайняли шість років і були завершені в 1878 р. Праці вийшли під загальною назвою "Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край", 1872-1878 рр. За цю унікальну працю П. Чубинського нагороджено золотою медаллю РГТ (1873 р.), премією Російської Академії наук (1879 р.), а також золотою медаллю виставки Міжнародного географічного конгресу в Парижі (1875 р.).

13 лютого 1873 р. у Києві було відкрито Південно-Західний відділ Російського Географічного товариства. Головою Південно-Західного відділу було обрано Г. Галагана - землевласника, юриста, а керуючим справами - П. Чубинського.

Південно-Західний відділ за три роки свого існування провів масштабну наукову програму по вивченню України. Ним опубліковано ряд етнографічних програм, здійснено одноденний перепис населення Києва, видано два томи "Записок...", 1873 р., 1876 р., бібліографічний покажчик, присвячений природі Київщини, ряд збірок пам'яток народної творчості. Активна діяльність науковців і громадськості української і фінської колоній Російської імперії викликала занепокоєння російської влади, і 7 липня 1876 р. Південно-Західний відділ було закрито. А П. Чубинського було заслано під нагляд поліції в Петербург. З того часу в діяльності Географічного товариства настала велика перерва (відроджене в 1947 р.).

Систематичні краєзнавчі дослідження розпочаті у цей період церковно-історичними товариствами в усіх регіонах України. Найбільш плідними на оригінальні краєзнавчі студії виявилися церковно-столичне та археологічне товариство Київської духовної академії, Подільське єпархіальне історико-археологічне товариство та Полтавський церковний історико-археологічний комітет.

Творець народної національної школи в Україні, видатний педагог К. Д. Ушинський (1824-1871 рр.), автор підручників "Рідне слово" і "Дитячий світ", теоретично обґрунтував необхідність використання краєзнавчого матеріалу в навчально-виховному процесі та поклав початок практиці шкільного краєзнавства. Краєзнавство як педагогічне явище К. Д. Ушинський розглядав всебічно, вбачаючи в ньому могутній засіб вивчення Вітчизни. Він першим запропонував увести до навчальних планів початкових шкіл України предмет вітчизнознавство й постулював таку тезу: "успішним є навчання, яке здійснюється на базі краєзнавства".

Інший видатний український педагог - Софія Русова (1856-1940 рр.), автор першого українського шкільного підручника "Початкова географія" (1911р.), виданого українською мовою, - нерозривно пов'язувала вивчення географії з краєзнавством. Вона запропонувала створити товариство

організації подорожей - прототип сучасних центрів туризму і краєзнавства сучасної молоді.

У 1908 р. у Петербурзі видана книга Миколи Аркаса "Історія України-Русі з малюнками". Це була перша видана українською мовою узагальнююча праця з історії України, яку справедливо розкритикував як дилетантську М. Грушевський, "забувши", однак, що це - підцензурне видання, яке зазнало нищівних правок російських жандармів-цензорів.

З кінця XIX ст. у розвитку української етнографії і краєзнавства спостерігається певний застій у зв'язку з репресіями царизму щодо української мови і культури. Провідним центром українознавства на цьому етапі стає Львів.

У 1868 р. серед університетської молоді Галичини зароджується ідея створення товариства "Просвіта", яке, за словами його організатора, посла Степана Качали, повинно б "спомогати народну просвіту у напрямках моральнім, матеріальнім і політичним через видання практичних книжок і брошур в тій мові, якою народ говорить". 2 вересня 1868 р. розпорядженням Віденського міністерства освіти за № 3491 прийнято Статут і Дозволено заснування Товариства "Просвіта". 8 грудня 1868 р. У Львові в залі польської міщанської "Стрільниці" на Курковій вулиці (суч. вул. М. Лисенка) відбувся Перший загальний збір Товариства "Просвіта", в якому взяло участь 65 членів-засновників, студентів, урядовців, учителів. Головною місією товариства визнано ширити просвіту українському народові. "Просвіта" займалася не тільки освітою народу, але й економічним його піднесенням.

Головою "Просвіти" став професор академічної гімназії Анатоль Вахнянин. Основою організаційного розвитку і діяльності "Просвіти" стали його філії і читальні. Перша з них виникла у 1875 р. у с. Бортники біля Ходорова. Мережа читалень згодом поширилася не лише на всю Галичину, але й, з початком XX ст., на Наддніпрянщину, Буковину, Закарпаття та інші регіони України в її етнічних межах (включаючи Підляшшя, Холмщину й інші краї).

Читальні "Просвіти" були не тільки бібліотеками чи приміщеннями, де проводилися курси, вишколи, відбувалися лекції, вечорниці, вистави та інші культурно-освітні заходи, але мали ще й свої крамниці, позичкові та ощадні каси, громадські сховища, утворювали рільничо-господарські спілки та кооперативи.

З "Просвіти" вийшли згодом багато різних наукових, політичних, економічних, освітніх, громадських організацій та установ: "Рідна школа", "Сільський господар", "Союз українок", "Товариство українських лікарів", "Зоря", "Сурма", "Пласт" тощо. У 1873 р. було засноване "Наукове товариство імені Т. Г. Шевченка", яке друкувало наукову літературу, найбільше про українську історію і письменство.

У 1894 р. професором історії Львівського університету став великий український історик, визначний діяч української науки, політичний і громадський діяч Михайло Грушевський (1866-1934 рр.) - майбутній перший президент незалежної України. Він став головою НТШ. М. Грушевський та І.

Франко створили у Львові Всеукраїнський культурний центр та заснували "Літературно-науковий вісник", який згуртував кращі літературні сили Галичини.

Головою НТШ М. Грушевський був з 1807 р. по 1914 р. Упродовж цього часу він створив у Львові наукову школу істориків України (зокрема, серед найвидатніших учнів М. Грушевського слід назвати С. Томашівського, О. Терлецького, М. Кордубу, І. Крип'якевича, В. Герасимчука, І. Дисиджору, І. Кравецького та ін.).

М. Грушевський реорганізував НТШ у справжню українську академію наук: створив фонди, бібліотеки, музеї, об'єднав майже всіх провідних східно-і західноукраїнських учених, літераторів, педагогів. Титанічна діяльність НТШ донині залишається недостатньо вивченою і належним чином оціненою. А це - серія видань під назвою "Українсько-руський архів", 38 томів "Етнографічного збірника", 20 томів "Матеріалів до української етнології", періодичні видання "Життя і слово", "Історичний вісник", "Літературні вісті", "Молодий українець", "Наше минуле", "Наша культура", "Читальня", "Український історик" та ін.; бібліографічні видання, серії книг "Руська писемність", "Просвітні листи", "Господарська бібліотека", "Загальна бібліотека", "Народна бібліотека", "Історична бібліотека", "Науково-популярна бібліотека" тощо; рекламні та книготорговельні каталоги.

М. Грушевський був одним з організаторів Української Видавничої Спільноти (1899 р.) і Товариства Прихильників української науки, літератури і штуки (1904 р.), організував публічні університетські курси у Львові. У 1898 р. вийшов перший том його монументальної праці "Історія України - Русі", доведеної в подальшому до 9-ти томів, що вийшли друком у Львові та Києві в 1889-1937 рр., видав "Ілюстровану історію України" (1904 р.), "Історію української літератури" в 5-ти томах. Загальне число опублікованих праць М. Грушевського перевищує 1800.

У 1864 р. у Львові було створено Український драматичний театр, де ставилися п'єси українських авторів. На його сцені виступали прославлені артисти Соломія Крушельницька, Лесь Курбас, Олександр Мишуга та ін.

Велике значення у громадському житті населення Галичини відіграв журнал "Життя і слово" (1894-1897 рр.), редактором якого був видатний громадський діяч, науковець, філософ, етнограф, публіцист Іван Франко. Саме І. Франко був засновником у 1883 р. гуртка "Етнографічно-статистичного", що фактично виконував функції краєзнавчого товариства.

І. Франко був спів організатором багатьох студентських мандрівок: мандрував гірськими верхами та селами Бойківщини, Гуцульщини, був одним із засновників бібліографії Галицької краєзнавчої літератури. Результатом постійних мандрівок письменника у Карпати були не тільки численні публікації фольклорних та етнографічних матеріалів, а й численні дослідження цих матеріалів. У свою чергу, знання історії й побуту населення Карпат і Підкарпаття надихали І. Франка на створення багатьох поезій, повістей, оповідань: "Петрії і Довбушуки", "Захар Беркут", "Перехресні стежки" та ін. Його перу належать понад 100 науково-краєзнавчих праць, у

тому числі "Найновіші напрями в народознавстві", "Галицьке краєзнавство", "Із наукових експедицій по краю", кореспонденція в газеті "Діло" тощо.

Видатний мандрівник-краєзнавець І. Франко був також неперевершеним організатором науково-пізнавальних подорожей та експедицій. Улітку 1884 р. він став ініціатором мандрівки української студентської молоді в Карпати, що набула значення широко запланованої національно-просвітницької й політичної акції. У програму входило не тільки знайомство з історичними пам'ятками, життям народу, а й виступи з доповідями, концертами, дискусії тощо. Мандрівка започаткувала добру традицію щорічних культурно-просвітницьких подорожей української студентської молоді Галичиною.

Ведучи мову про відомих краєзнавців України і Галичини другої половини ХІХ - початку ХХ ст., потрібно згадати про Степана Рудницького - сучасника І. Франка та М. Грушевського, учня останнього. Своїми науковими працями С. Рудницький охопив не лише географію, але й проблеми суміжних наук - історії, астрофізики, геології, політології, етнографії тощо.

С. Рудницький - це фундатор української наукової географії й географічного краєзнавства. Освітню і краєзнавчу діяльність С. Рудницького можна охарактеризувати в різних аспектах. Він розробив дидактико-методичні основи навчання географії у школах різних рівнів; підготував і видав навчальні посібники з географії і популярні книги з географії України; розробив шкільні географічні карти ("Початкова географія для народних шкіл", 1919 р.; "Україна - наш рідний край", 1921р.; "Коротка географія України" у 2-х томах, 1924 р.; "Основи земле знання України", 1926 р.).

Краєзнавство С. Рудницький розглядав у тісному зв'язку з географічною освітою. В Академії наук він очолював відділ краєзнавства. С. Рудницький відстоював позицію комплексного краєзнавства ("Нинішня географія", 1905 р.), яке б ґрунтувалося на синтезі всіх його видів (етнографічного, історичного, природознавчого тощо).

Розвиток історичного краєзнавства на початку ХХ ст. тісно пов'язаний з іменем Івана Крип'якевича, учня М. Грушевського, який з 1905 р. до 1914 р. опублікував понад 20 праць, присвячених історії Галичини. Усього ж у творчій спадщині І. Крип'якевича близько 200 праць з історії нашого краю. Найвідоміші історико-краєзнавчі праці: "Матеріали до історії торгівлі Львова", "Львівська Русь в першій пол. ХVІ ст.", "Історія української культури", "Велика історія України", "Історія українського війська".

Кінець ХІХ ст. - початок ХХ ст. - це період комплектування й оформлення збірок про пам'ятки матеріальної і духовної культури регіонів, створення місцевих музеїв. Вагомий особистий внесок у краєзнавство і музейництво зробили такі провідні вчені того часу, як М. Білянівський, Б. Ханенко, Д. Щербаківський, Д. Яворницький. І. Манжурґ та ін.

У березні 1905 р. митрополит Андрій Шептицький засновує Церковний музей, експозиція якого складалася із зібраних ним рукописів, стародруків, ікон, актів, церковних речей.

Наприкінці XIX ст. започатковано проведення промислових та сільськогосподарських виставок. У 1880 р. у Коломиї була організована виставка домашнього промислу, яка мала комплексний краєзнавчий характер. Активізації краєзнавчого руху, збиральницької діяльності сприяли Тернопільська етнографічна виставка (1887 р.), Львівська крайова виставка (1896 р.), Стрийська хліборобська виставка (1909 р.).

У Наддніпрянській Україні в цей період особливого розвитку набула етнографічна й антропологічна діяльність Ф. К. Вовка, який видав 455 друкарських праць з найважливіших проблем етнографії, антропології, мистецтвознавства, фольклористики, і серед них перший узагальнюючий нарис "Етнографічні особливості українського народу". Учений-краєзнавець світового рівня Ф. К. Вовк був професором Сорбонського, Санкт-Петербурзького і Київського університетів.

2.1. Розвиток краєзнавства в Українській РСР у 1920-1940-х та повоєнних роках XX ст.

Перша світова та інші війни спричинили повний застій у розвитку краєзнавства. Жовтнева революція 1917 р. дала поштовх спробі українських більшовиків поєднати український націоналізм ("українізацію") з комуністичною ідеологією. Основою краєзнавчих досліджень у цей час стає марксистсько-ленінська ідеологія. Коли НЕП заспокоїв селянство, партія більшовиків розпочала кампанію "націоналізації", спрямовану на розширення підтримки з боку неросійських народів, на завоювання їхньої прихильності. Український різновид цієї політики називався українізацією.

Перші заходи українізації мали на меті розширити вживання української мови, у тому числі в партії та уряді Української РСР. Зросла кількість українців в урядових установах. Кампанія українізації охопила всі царини життя України. Найбільший вплив вона справила на освіту.

Рушійною силою українізації системи освіти був М. Скрипник - голова комісаріату освіти з 1927 р. по 1933 р. Працюючи з одержимою завзятістю, він домогся того, що в 1929 р. понад 80 % загальноосвітніх шкіл і 30 % вищих навчальних закладів вели навчання виключно українською мовою, 97 % українських дітей навчалися рідною мовою. До революції, коли українських шкіл практично не існувало, українофіли могли лише мріяти про такі умови, які через 10 років створив М. Скрипник.

Аналогічне відродження переживала україномовна преса. До 1927 р. українською мовою друкувалось більше як 50 % книжок, а в 1933 р. з 426 газет 373 виходило рідною мовою, як зазначає О. Субтельний у своїй "Історії України".

1920-ті рр. стали часом небаченого розвитку, відкриттів в українській культурі. Більшість істориків навіть називає їх періодом культурної революції або так званім розстріляним відродженням.

Бурхливо в 1920-ті рр. розвивався краєзнавчий рух. Успішно впроваджувались як наукові, так і громадські форми краєзнавства. Краєзнавство стає масовим. Краєзнавчий рух в Україні у 1920-ті рр. вели

Київське товариство природознавців, Історичне товариство Нестора Літописця та Українське Наукове товариство.

На кінець 1920-х рр. в Україні налічувалося 30 тис. краєзнавців, працювало 51 товариство, 658 гуртків краєзнавства. У листопаді 1922 р. при АН України (академік В. І. Вернадський - перший президент АН України) була створена Київська Комісія краєзнавства. Вона згодом утворила ще дві комісії - Одеську комісію краєзнавства для Степової України і Харківську комісію для Слобожанщини. Комісія краєзнавства при АН України видала два номери "Бюлетня комісії краєзнавства", проте так і не змогла стати організаційним і координаційним центром краєзнавства в республіці.

У 1922 р. при Всеукраїнській АН засновано Комісію краєзнавства. У комісії працювали академік А. М. Лобода (голова комісії), В. І. Лучицький, М. В. Птуха, М. П. Василенко, П. А. Тутковський, І. І. Шмальгаузен. Діяли секції антропології, ботаніки, географії, геології, демографії та економічної географії, етнографії, зоології, історії. Секції організовували курси з підготовки працівників музеїв, видали кілька програм до збирання етнографічних матеріалів. У 1924 р. було створено Студентську секцію краєзнавства, члени якої читали на курсах лекції, проводили екскурсії. У 1923-1924 рр. видавався "Бюлетень Комісії Краєзнавства Всеукраїнської АН", складено карту краєзнавчих організацій України і покажчик до неї. Комісія сформувала власну бібліотеку.

Систематичну роботу в галузі краєзнавства в Україні розпочато після Першої Всеукраїнської краєзнавчої наради (Харків, 1925 р.), де було визначено напрям роботи та обрано перший Український комітет краєзнавства (УКК). Він керував роботою 32 регіональних краєзнавчих товариств. УКК мав свій друкований орган - журнал "Краєзнавство". За період 1927-1930 рр. вийшло 28 номерів.

Питаннями вивчення культури і побуту населення України займалися різні комісії, кабінети, Музей антропології та етнології Ф. К. Вовка у Києві, етнографічні секції УКК. Слід відзначити також діяльність Етнографічного товариства (Київ, 1925 р.), яке після об'єднання у 1927-1928 рр. місцевих етнографічних гуртків перетворилося на Всеукраїнське етнографічне товариство. Воно видавало "Бюлетень" (1927-1929 рр.), "Записки Етнографічного товариства", журнал "Побут". У наукову розробку проблем історичного краєзнавства включалися численні академічні установи, зокрема комісії історичного профілю: Комісія історії Києва і Правобережжя, Комісія історії Лівобережної України та Слобожанщини, Комісія історії Полісся та інші.

Краєзнавчими дослідженнями займалися науково-дослідні кафедри історико-географічного профілю. У Чернігові був створений Інститут краєзнавства - єдиний навчальний заклад у республіці такого профілю (діяв у 1924-1925 рр.).

У важких умовах денационалізації розвивалося у міжвоєнний період галицьке краєзнавство. Вивченням рідного краю займалися як окремі українські установи і товариства (НТШ, "Просвіта", "Рідна школа", "Союз

українок" та ін.), так і національно свідомі представники інтелігенції і селянства.

Упродовж 1924-1925 рр. функціонував Чернівецький інститут краєзнавства, що об'єднав зусилля багатьох українських дослідників Буковинського краю.

Восени 1921 р. при Товаристві "Просвіта" виник "Кружок любителів Львова" (голова І. Крип'якевич), члени якого ставили за мету плекати любов до міста через поширення знання його історії, старовини й культури живим словом, письмом, у пресі й окремими виданнями. У 1925 р. під редакцією І. Крип'якевича вийшли три номери часопису "Туристика і краєзнавство" (як додаток до журналу "Новий час").

Старанням багатьох галицьких краєзнавців (С. Старосольський, К. Паньківський) у жовтні 1924 р. у Львові було засновано Українське крайове краєзнавчо-туристичне товариство "Плай", яке працювало до 1939 р. і мало філії у Перемишлі, Самборі, Стрию і Тернополі. Це товариство розгорнуло широку екскурсійну, видавничу і пропагандистську діяльність. Був організований спеціальний курс львовознавства, який включав Цикл лекцій з археології, геології, історії, мистецтвознавства Львова.

Характерною особливістю розвитку українського краєзнавства в Галичині у міжвоєнний період було створення розширеної музейної мережі у краї: на початку 1939 р. в Галичині діяло 47 публічних музеїв, художніх та етнографічних колекцій. Особливо плідно працював музей "Бойківщина" у Самборі, заснований у 1927 р.

У 1930-х рр. значну науково-освітню та краєзнавчо-етнографічну діяльність проводили товариства і музеї "Яворівщина", "Лемківщина", "Верховина" (Стрий), "Стривігор" (Перемишль), "Гуцульщина" (Коломия), Подільське туристично-краєзнавче товариство у Тернополі.

Подальшому поживленню краєзнавчого руху сприяли видання краєзнавчої літератури: описи мандрівок, історико-географічні нариси, туристичні путівники, праці з теорії краєзнавства і туристики. Протягом 1931-1939 рр. Товариство "Бойківщина" видавало збірник "Літопис Бойківщини" (світ побачило 10 випусків). Робилася спроба серйозного видання історико-краєзнавчої бібліотеки "Наш рідний край" (вийшло 5 випусків), з'явилися перші путівники краєм, у тому числі "Історичні проходи по Львові" І. Крип'якевича.

Важливе місце у вивченні рідного краю відводилося збиранню і науковому опрацюванню географічних назв як історичного джерела. У лютому 1920 р. один з талановитих учнів М. Грушевського М. Кордуба запропонував план видання історико-географічного словника Галичини. Учений розробив питальник для збирачів географічних назв, залучив до цієї роботи вчених, священників, студентів Українського таємного університету. Зібрані ентузіастами і самим автором проекту матеріали стали основою першої в українській науці праці з топоніміки "Що кажуть назви осель?", в якій учений пропонує свою класифікацію назв щодо їх походження.

Набагато трагічніша доля спіткала в 1930-ті рр. учасників краєзнавчого руху в Українській РСР. У 1927 р. Й. Сталін вийшов переможцем у затятій боротьбі за владу, що точилася між партійними вождями після смерті Леніна. З приходом до влади Й. Сталіна почався процес повернення до традиційних аспектів російської імперської політики, зокрема суворого централізму й одноосібної влади. Для українців цей катастрофічний поворот означав кінець "українізації". Розпочалася драматична за своїми наслідками "колективізація" українського села й "індустріалізація" міста. Усі ці "заходи" Й. Сталін та його поплічники здійснювали насильницькими методами.

На 01.01.1929 р. в Україні налічувалося 51 товариство та 658 гуртків у 32 округах республіки. І з цього ж року розпочалося репресивне нищення краєзнавчого руху й братовбивче цькування одними вченими-краєзнавцями (які хотіли вижити в тоталітарне лихоліття) інших прогресивних учених і цілих наукових шкіл - М. Грушевського, Д. Яворницького, Д. Багалія, М. Слабчека - українського краєзнавства.

Подальшому розвитку українського краєзнавства не сприяла тяжка праця народу на новобудовах важкої індустрії та голодомор 1932-1933 рр. Більш того, розпалювалася класова ворожнеча, непримиренність до релігії. У таких умовах успішно розпочата "українізація" всіх сфер життя українського народу трагічно обірвалася. З початком сталінських репресій панівна більшість українських краєзнавців була безпідставно звинувачена у буржуазному націоналізмі й страчена та засуджена. Так, 03.11.1937 р. за вироком "трійки ГПУ" був розстріляний фундатор української географії і комплексного географічного краєзнавства Степан Рудницький. Подібних прикладів репресій кращих українських краєзнавців можна навести сотні тисяч. Практично за період 1930-1940 рр. був знищений цвіт української інтелігенції і краєзнавства. В українському краєзнавстві наступив період занепаду.

У роки Другої світової війни краєзнавчий рух на українських теренах був фактично припинений (в УРСР він був ліквідований ще в 1930-ті рр.). Лише в Галичині краєзнавча діяльність провадилася, але в значно менших масштабах. Вийшов ряд краєзнавчих книг, у тому числі: "Історія Холмщини і Підляшшя", "Минуле і сучасне" М. Кордуби, "Сучасний Львів" О. Степанів. Чимало краєзнавчих матеріалів було опубліковано в журналі "Дорога", на шпальтах газет "Наші дні", "Рідна Земля".

По завершенню Другої світової війни (й остаточної інтеграції Галичини до складу Української РСР) Академія наук України виступила ініціатором відродження краєзнавчого руху.

У 1947 р. у Києві було створено Український філіал Всесоюзного географічного товариства, відкрито його відділення в Чернівцях (1945 р.), Криму (1945 р.), Харкові (1946 р.), Львові (1947 р.), Одесі (1953 р.), Мелітополі (1955 р.), Луганську (1959 р.).

З 1959 р. Географічне товариство отримало назву "Українське географічне товариство" (УГТ). Формування його відділень в Усіх областях України завершилося у 1980-ті рр. Кількість членів УГТ в Україні невпинно

зростала і в наш час досягла близько 10 тис. осіб. Діяльність УГТ спрямована на всебічне сприяння розвитку географічної науки і краєзнавства, координацію географічних і краєзнавчих досліджень, поліпшення географічної освіти в середній і вищій школах, підготовку географічних кадрів, пропаганду географічних знань, поліпшення географічної культури. Важливе місце в діяльності УГТ посідають проблеми розвитку географічної науки, географічної та екологічної освіти, видання наукових праць, підручників, навчальних посібників, географічних карт, атласів, популярних книжок. Вони є предметом обговорення на міжнародних конгресах, з'їздах, конференціях, засіданнях ученої ради УГТ і її президії.

У другій половині ХХ ст. значно поживалися етнографічні дослідження. Велика заслуга в цьому належить академіку М. Т. Рильському та члену-кореспонденту К. Г. Гуслистому, які своїми теоретичними працями та практичною діяльністю сприяли розгортанню етнографічних досліджень в Україні.

Основними науковими етнологічними осередками у республіці стали Відділ етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії в Києві та Відділ етнографії Музею етнографії та художнього промислу АН УРСР у Львові (зараз це Львівський філіал Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М. Т. Рильського НАН України).

У повоєнні роки проводилися численні етнографічні експедиції, під час яких збирався значний фактичний матеріал, удосконалювалася методика етнографічних досліджень.

Значне місце у дослідженнях українських краєзнавців-етнографів у цей період посідають питання теорії та історії етнографічної науки. Однією з найважливіших проблем, яка завжди була у центрі уваги науковців, є походження народів (етногенез).

За останні десятиліття українськими етнографами-краєзнавцями підготовлено ряд фундаментальних монографій, наприклад: "Украинцы" (1964 р.), "Бойківщина: історико-етнографічні дослідження" (1983 р.), "Гуцульщина. Історико-етнографічні дослідження" (1967 р.), "Карпатский сборник" (1976 р.), "Этнография восточных славян" (1987 р.) тощо.

З початку 1960-х рр. спостерігається помітне піднесення краєзнавчого руху, музейного будівництва. Створено ряд історико-етнографічних музеїв просто неба, так званих скансенів, які вважаються найбільш раціональною і дієвою формою комплексного показу явищ народної архітектури, побуту, знарядь праці в їх природному оточенні. Такі музеї почали діяти в Переяславі-Хмельницькому, Ужгороді, Львові, Чернівцях, Києві (рис. 1.4).

Національний музей-заповідник народної архітектури та побуту у Пирогова. Такі народні скансени України - це основний об'єкт туристичного краєзнавства.

Рис. 2.1. Національний музей-заповідник народної архітектури та побуту у Пирогова.

У 1966 р. у Львові в Шевченківському гаї був створений Музей етнографії та народного промислу. Нині в цьому Музеї на площі 50 га експонується 124 архітектурні об'єкти в 10 експозиційних відділах. На території Музею організовуються виступи самодіяльних фольклорно-етнографічних ансамблів, проводяться традиційні етнографічні свята.

У другій половині ХХ ст. відбувається процес диференціації наукового краєзнавства, особливої ваги стало набирати історичне краєзнавство. Зростає інтерес до історії міст і сіл, до охорони пам'яток історії та культури, створюється мережа громадських історико-краєзнавчих музеїв. Численна когорта талановитих українських науковців, працівників культури й освіти, краєзнавців-аматорів була залучена до написання фундаментальної "Історії міст і сіл Української РСР" у 26 томах. Так, скажімо, у написанні й підготовці до видання тому "Львівська область" взяло участь близько 800 осіб. Вихід цієї праці став історичним проривом України у світовий інформаційний простір - жодна з 13 інших союзно-колоніальних республік радянської Росії не сміла на той час так відкрито й гучно заявити про свою історично-територіальну окремішність та внутрішню національну єдність.

Широкий резонанс названої праці сприяв тому, що в 1979 р. рішенням Президії АН УРСР було створено її новий підрозділ - відділ історико-краєзнавчих досліджень, який очолив академік П. Т. Тронько.

Масового характеру у 1960-1980 рр. набрало шкільне краєзнавство, туристично-краєзнавча робота школярів.

З метою виконання конкретних завдань дослідницького характеру з кінця 1950-х рр. стали систематично проводитися так звані екскурсійно-експедиції, активізувалася робота пошукових загонів, різних клубів за інтересами, кімнат і музеїв, були запроваджені щорічні олімпіади юних краєзнавців тощо. Зрозуміло, Що туристично-краєзнавча діяльність школярів у ті роки була надмірно заполітизована.

Поряд із цим, на перешкоді повноцінному та об'єктивному розвитку краєзнавства стояли формалізм, заорганізованість, класово-партійний підхід, командні методи управління культурою, наукою і освітою, підміна справжньої творчості і самодіяльності мас їх імітацією.

Координації краєзнавчих досліджень значною мірою сприяло проведення протягом 1980-х рр. чотирьох Всеукраїнських краєзнавчих конференцій у Полтаві, Вінниці, Чернігові, Миколаєві, а також Першої Всесоюзної краєзнавчої конференції з історичного краєзнавства, яка відбулася в Полтаві. На основі їх практичних рекомендацій були розроблені комплексні плани краєзнавчих досліджень, для реалізації яких потрібно було об'єднати всі краєзнавчі сили України.

Інститутом історії України АН у цей період виконано значну роботу з узагальнення теорії, методології й фактологічного матеріалу національних краєзнавчих досліджень, результатом якої став вихід у світ двох фундаментальних краєзнавчих праць: "Памятники истории и культуры Украинской УССР" (Київ, 1987) та "Історичне краєзнавство в Українській РСР" (Київ, 1989).

Після здобуття Україною державної незалежності краєзнавча робота в країні активізувалася. Характерна риса пострадянського періоду розвитку національного краєзнавства - повернення до його історичних витоків, відродження "забутої" краєзнавчої спадщини, реабілітація імен, знищених тоталітарним режимом та висвітлення маловідомих сторінок злочинів комунізму проти українського народу. Знаковими науковими працями цього періоду стали книги серії "Реабілітовані історією", праці "Репресоване краєзнавство" (Київ, 1992), "Репресоване відродження" (Київ, 1993), монографії Р. В. Маньківської "Музейництво в Україні" (Київ, 2000), Л. В. Баженова "Історичне краєзнавство Правобережної України у ХІХ - на початку ХХ ст. Становлення. Історіографія. Бібліографія" (Хмельницький, 1995), Я. Серкіза "Історичне краєзнавство" (Львів, 1995) тощо та низка праць академіка П. Т. Тронька.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ.

1. Назвіть основні етапи розвитку краєзнавства в Україні.
2. Складіть життєпис видатних постатей українського краєзнавства.
3. Охарактеризуйте етапи розвитку карпатської туристичної інфраструктури.

4. Опишіть характер діяльності перших краєзнавчо-туристичних товариств України.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

Базова [4, 17]

Допоміжна [5, 9, 10]

Тема 3. ТУРИСТИЧНЕ РАЙОНУВАННЯ УКРАЇНИ

3.1. Фізико-географічне та економічне районування

Районування - розділення територій за певними ознаками — адміністративними, фізико-географічними, геологічними, тощо. Це процес і результат розчленовування території на райони або виявлення, виділення і розмежування ареалів в будь-якому середовищі. Районуванню завжди супроводить конкретна мета — від зручності дослідження і відображення феноменів, що вивчаються, до розв'язання прикладних задач адміністративно-територіального розподілу, управління, дії на економіку при директивному або індикативному плануванні, проведення регіональної політики і тощо.

Фізико-географічне районування — це виявлення порівняно однорідних за природними умовами регіонів, які відрізняються своєю ландшафтною структурою.

Фізико-географічне районування України

Зона мішаних лісів

Південна межа зони проходить поблизу Рави-Руської — Володимира-Волинського Луцька — Житомира — Києва — Ніжина — Кролівця — Глухова.

Лісостепова зона

Передкарпаття до західних відрогів Середньоросійської височини майже на 1100 км

Південна межа її проходить на північ від Великої Михайлівни, Ширяєвого, через Первомайськ, поблизу Новоукраїнки, Кіровограда, Олександрії, вздовж р. Ворскла до Кобеляків, через Красноград, Балаклею, вздовж р. Оскіл до кордону з Росією.

Степова зона

на південь від Лісостепу і простягається до Азово-Чорноморського узбережжя і Кримських гір.

Сухі субтропіки середземномор'я

Південне узбережжя Криму

Українські Карпати

Кримські гори

Економічне районування — територіальний поділ народного господарства країни, блоку чи світу на економічно збалансовані частини, які відзначаються фізико-географічним, історичним, технічним, соціально-демографічною і, в першу чергу, економічною вигідною спільністю і

сталістю структури гол. комплексу внутрішніх і зовнішніх міжгалузевих зв'язків, внутрішньою кооперацією, інтеграцією, зовн. спеціалізацією та порівняльним рівнем розвитку.

Економічні райони України:

1. *Донецький* економічний район складається з Донецької та Луганської областей.
2. *Придніпровський* економічний район складається з Дніпропетровської та Запорізької областей.
3. *Північно-східний* економічний район включає Полтавську, Сумську та Харківську області
4. До *Центрального* економічного району належить Кіровоградська та Черкаська області.
5. До *Подільського* економічного району належать Вінницька, Тернопільська та Хмельницька області.
6. До складу *Карпатського* економічного району входять Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Чернівецька області.
7. До складу *Причорноморського* економічного району входять Миколаївська, Одеська, Херсонська області та Автономна Республіка Крим.
8. *Столичний* Київська, Чернігівська, Житомирська
9. *Північно-Західний* регіон Волинська, Рівненська

3.2. Історико-етнографічні райони України та етнографічні групи українського народу

У зв'язку з процесом історичного формування народу і його етнічної території, залежно від природних умов, характеру і способу господарських занять населення, в різних регіонах розселення народу формуються певні особливості побуту і традиційної культури. Спільність і однотипність таких локальних особливостей є основою для визначення історико-етнографічних районів розселення народу і його етнографічних груп.

Внутрішнє етнографічне районування і культурно-побутові особливості населення таких районів є властивими кожному народу. Так, у німців вирізняються нижньосаксонці, шваби, баварці; у французів — бретонці, нормандці, провансальці; в італійців — флорентійці, сицилійці, генуезці; у поляків — мазури, підгаляни, краков'яки, кашуби та ін. Численні етнографічні групи характерні для російського народу. їх ділять на три великі підрозділи: північно-, середньо- і південноросійські.

Походження етнографічних груп народу різне. Нерідко вони — нащадки колишніх племен, що злилися в єдиний етнос, зберігши певні особливості побуту і традиційної матеріальної та духовної культури, мови тощо. Локальні особливості побуту, господарського і культурного устрою окремих частин народу склалися залежно від природно-географічних умов, культурно-побутових зв'язків з іншими народами, переселень, міграційних процесів тощо.

У процесі розвитку поступово втрачалися регіональні етнографічні особливості народу. Тому етнографічна група не є стійкою формою спільності, її члени навіть не завжди усвідомлюють себе чимось своєрідним. Такі спільноти визначаються здебільшого шляхом етнографічних досліджень на основі регіональних особливостей традиційно-побутової культури.

У зв'язку з цим поняття «етнографічна група», що означає складову частину народу, не можна ототожнювати з поняттям «етнічна група», що означає частку якогось іншого народу, яка проживає на не своїй етнічній території, себто національну меншину. Так, в Україні етнічними групами є росіяни, євреї, поляки, чехи, угорці та ін., а етнографічними — гуцули, бойки, лемки, поліщуки тощо.

Питання історико-етнографічного районування України розроблене на сьогодні лише в дуже загальних рисах — головню через недостатнє етнографічне вивчення багатьох її регіонів і місцевостей. На основі наявних етнографічних матеріалів і даних інших українознавчих дисциплін, зокрема мовознавства (діалектології), історії, фольклористики, географії, запропоновано визначення передусім трьох просторово обширних регіонів України: Центрально-Східного (точніше, Південно-Східного), Північного (Поліського) і Західного (Південно-Західного), які, в свою чергу, поділяються на певні етнографічні райони і підрайони. Це районування поки що може бути запропоноване лише як певна робоча схема, яка потребує удосконалення і уточнення.

Історико-етнографічне районування України:

І. Центрально-східний регіон охоплює велику територію центральної та південно-східної України. До нього належать сучасні Київська, крім північної частини, Черкаська, Кіровоградська, Полтавська, Харківська, південні райони Чернігівської і Сумської областей, вся південно-степова частина України (Донецька, Луганська, Запорізька, Дніпропетровська, Херсонська, Миколаївська, Одеська області), південно-східні райони Житомирської, східні Вінницької та північні райони Автономної Республіки Крим.

У складі цього етнографічного регіону виділяються три райони: Середнє Подніпров'я, Слобідська Україна, або Слобожанщина, і Південна степова частина.

Середнє Подніпров'я (більша частина Київської та Полтавської, Черкаська і південна частина Чернігівської, південно-східна Житомирської, південно-західна Сумської, східна Вінницької, північна Кіровоградської та північно-західна Дніпропетровської областей) — один з найдавніше заселених районів української землі, осереддя інтенсивного процесу формування русько-українського етносу.

Слобожанщина (Слобідщина) охоплює *східну частину України — теперішні Харківську, південно-східну частину Сумської, північно-східні райони Дніпропетровської, східні Полтавської, північні Донецької, Луганської областей та суміжні західні райони Белгородської і Воронежської областей, які тепер входять до складу Росії*. Назва цього історико-етнографічного району походить від того, що в період інтенсивного його заселення (XVII—

XVIII ст.) переселенці з Лівобережної та Правобережної України, з Росії, отримавши тут на певний час різні пільги ("свободи"), засновували поселення — слободи або поселення на "слободах".

Південь України. Слобідська Україна з етнографічного погляду — своєрідна перехідна зона між середнім Подніпров'ям, зокрема лівобережним, і південним (причорноморським) історико-етнографічним районом України. Останній охоплює територію Запорізької, Херсонської, Миколаївської, Одеської, південні райони Дніпропетровської, Кіровоградської, Донецької, Луганської та північні Кримської областей. Це степова частина України, яка в давнину була тереном проживання різних кочівників.

II. Українське Полісся — це етнографічний регіон, що зі сходу на захід простягається всім північним краєм України і разом із суміжним Білоруським Поліссям, так званим Брянсько-Жиздринським Поліссям у Росії, Люблінським Поліссям у Польщі належить до однієї зі своєрідних географічних та історико-етнографічних областей слов'янського світу — Полісся.

Назва Полісся як географічне визначення певного регіону в Східній Європі має давнє походження. У Галицько-Волинському літописі під 1274 р. розповідається про князя Мстислава, який воював на Поліссі. Це поняття вживали польські історики XV—XVI ст.

Смисл самої назви Полісся споріднений зі словом ліс (лісисто-місцевість, лісок, біля лісу).

Українське Полісся на півночі межує з Білоруссю й охоплює північні райони Волинської, Рівненської, Житомирської, Київської, Чернігівської та Сумської областей. У західній частині до нього історично і на основі мовно-етнографічних даних належать південна смуга Брестської області (нині у складі території Білорусі) та Підляшся (нині в складі Польщі). Південна етнографічна межа Українського Полісся визначається приблизно від Західного Бугу і далі на схід за умовною лінією північніше міст Володимир-Волинський, Луцьк, Рівне, Новоград-Волинський, Житомир, Київ, а на Лівобережжі — Ніжин, по р. Сейм до сучасного кордону України з Росією у Курській області.

Залежно від положення щодо Дніпра Українське Полісся поділяється на правобережне й лівобережне. Відповідно поширені назви Східне і Західне Полісся. Західне називають також Прип'ятським, Східне — Наддеснянським.

III. Західний (південно-західний) регіон. З етнографічного погляду він найскладніший і дуже різноманітний. У межах сучасної державної території України — це Львівська, Тернопільська, Хмельницька, Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська, південні райони Волинської і Рівненської областей, а також частина Вінницької.

Цей край заселений здавна і має відносно стабільний склад аборигенного населення. Дуже складною була його історична доля. Він входив до складу Давньоруської держави, Галицького, Володимир-Волинського і Галицько-Волинського князівств.

У межах різних природно-географічних зон західноукраїнського регіону (волинсько-подільської, підкарпатської, карпатської і закарпатської) виділяється кілька історико-етнографічних районів і підрайонів, що мають виразні локальні особливості культурно-побутових традицій: Волинь, Поділля, Прикарпаття, Гуцульщина, Бойківщина, Лемківщина, Закарпаття. Ці етнографічні райони переважно збігаються з ареалами групування локальних діалектно-говіркових рис української народної мови.

Волинь охоплює басейн верхів'я правих приток і середнього поріччя Західного Бугу — південні райони теперішніх Волинської і Рівненської, південно-західні райони Житомирської, північно-західну смугу Хмельницької, північні райони Тернопільської і Львівської областей.

Поділля — історико-етнографічний район, що займає басейн межиріччя Південного Бугу і лівобережного середнього Придністров'я. Він охоплює більшу частину Вінницької, Хмельницької, Тернопільської та суміжну з ними на півдні — частину Чернівецької, на заході — частини Івано-Франківської та Львівської областей. В етнографічній літературі Поділля розділяють на Східне, Західне, Буковинське.

Своєрідним західним продовженням подільського етнографічного ареалу, що входить у зону Прикарпаття, є *Опілля*. Це поняття більш відоме в географії, ніж в етнографії. Ним визначається територія північно-західної частини Подільської височини у межах Львівської, Івано-Франківської і центрального західного виступу Тернопільської областей. З етнографічного погляду ця територія вивчена досі дуже слабо, хоч уже сам її простір, розміщення між Волинню та Прикарпаттям становлять чималий науково-пізнавальний, зокрема історико-етнографічний інтерес.

Своєрідним етнографічним районом зони Прикарпаття є Покуття. Походження назви має різне тлумачення. Найдостовірнішим є виведення її від слова кут — як найменування землі "в кутах", утворюваних крутими згинами рік (у цьому випадку Дністра, Прута і Черемоша з притоками) — подібно до назв Поділля, Пониззя (від діл, низ), Полісся (від ліс).

Назва Покуття стосується південно-східної низинної частини теперішньої Івано-Франківської області, його північною межею вважається Дністер, південною — гори, південно-східною — кордон з Буковиною.

Ще одним підрайоном Прикарпаття є Українська Буковина. Цією назвою історично визначається південно-східна частина західноукраїнської землі, політико-адміністративна одиниця, що переважно просторово збігається зі серединною частиною сучасної Чернівецької області.

Яскравою етнографічною своєрідністю вирізняється карпатська зона західноукраїнського регіону. Вона поділяється на три історико-етнографічні райони: Гуцульщину, Бойківщину і Лемківщину. На відміну від попередніх випадків, коли локальна назва населення того чи іншого регіону (слобожанці, полтавці, подоляни, поліщуки та ін.) є похідною від найменування останнього, тут навпаки: назва району походить від найменування етнографічної групи: гуцули, бойки, лемки. Останні — давнішого походження, а похідні від них — Гуцульщина, Бойківщина, Лемківщина —

поняття, введені у науковий обіг другої половини ХІХ — початку ХХ ст. для визначення території, яку заселяє кожна з цих етнографічних груп.

3.3. Туристичне районування

Рекреаційні ресурси, потоки рекреантів та матеріально-технічна база дозволяють виокремити в Україні такі зони.

1. Кримський рекреаційний регіон - найпопулярніший, всесвітньо відомий санаторно-курортний та оздоровлювальний регіон України. Цьому сприяють кліматичні, водні, грязеві, пляжні, пізнавальні ресурси. М'який середземноморський клімат Південного берега Криму є визначальним чинником зростання популярності регіону.

Найпопулярнішими курортами на заході Криму є Євпаторія, Саки, на півдні - Ялта, Алушта, Гурзуф. Основними туристичними центрами є Севастополь, Керч, Феодосія, Судак.

2. Відомим в Україні є Західно-Причорноморський рекреаційний регіон у межах Одеської, Миколаївської і Херсонської областей. Популярністю в цьому регіоні користуються такі райони: Кароліно-Бугаз, Чорноморка, Шабо, а також Скадовськ, Коблево, Сергіївка, що простягається смугою завширшки 1-3 км уздовж Чорного моря. Приваблюють відпочивальників також лимани і джерела мінеральних вод, найціннішими рекреаційними ресурсами регіону є помірний континентальний клімат, тепле море, піщані пляжі, лікувальні грязі та мінеральні води. Найбільші запаси лікувальних грязей зосереджені у Куяльницькому, Буджацькому, Хаджибейському і Тилігульському лиманах та в Грязевому озері. Мінеральні води залягають у Причорноморському артезіанському басейні (Очаків, Коблево, Одеса, Сергіївка, Кароліно-Бугаз, Татар-бунари).

Розвивається у цьому регіоні й пізнавальний туризм. Цьому сприяють морські круїзи, розгалужена мережа залізничних та автомобільних доріг. Відомими туристичними центрами є Одеса, Миколаїв, Херсон, Білгород-Дністровський.

Серед морських курортних місцевостей виділяється рекреаційний район Бердянського узбережжя, що займає територію від Федотової коси до східного кордону України і входить до Східно-Причорноморського регіону. Великою популярністю тут користуються відомі кліматичні та грязеві курорти Бердянська і Маріуполя.

3. Сприятливим регіоном для санаторно-курортного лікування, оздоровлювального туризму та відпочинку є **Українські Карпати.**

Карпатський рекреаційний регіон займає територію у межах Закарпатської, Івано-Франківської, Чернівецької та Львівської областей. У його межах зосереджена третина рекреаційного потенціалу України. Тут налічується близько 800 джерел мінеральної води практично всіх бальнеологічних типів. Лікувальні торфогрязі, прикарпатський озокерит та сприятливі умови для клімато-лікування дають можливість розвивати мережу бальнеологічних та кліматичних курортів, пансіонатів, будинків і баз відпочинку, туристичних закладів.

Якщо брати до уваги нерівномірне розміщення рекреаційних ресурсів, і насамперед природно-ресурсної бази, то у регіоні можна виокремити три райони: Передкарпатський і Закарпатський курортно-оздоровлювальні та Гірсько-Карпатський туристсько-оздоровлювальний.

У Карпатах є великі природно-ресурсні можливості для організації і розвитку зимових видів відпочинку, зокрема гірськолижного.

Карпатський регіон має значні пізнавальні ресурси. Зокрема, в Ужгороді, Львові, Мукачеві, Самборі, Дрогобичі. Із сільських адміністративних районів високу пізнавальну цінність рекреаційних ресурсів має Мукачівський район Закарпатської, Косівський район Івано-Франківської, Дрогобицький райони Львівської областей.

Найпопулярнішим курортом є Трускавець, який спеціалізується на лікуванні захворювань нирок, печінки, сечовивідних шляхів, а також органів травлення та обміну речовин. На кліматолікуванні спеціалізуються курорти в Яремчі, Ворохті, Косовому.

4. Більшу частину території України займає Центрально українська рекреаційна зона, яка включає Придніпровський, Донецький, Подільський та Придністровський рекреаційні регіони. Основними рекреаційними ресурсами цієї зони є помірний континентальний клімат, густа річкова мережа, чимало водосховищ, а також грязі і мінеральні води.

Якщо характеризувати регіони цієї зони загалом, то слід зауважити, що за кількістю купальних днів вони майже не поступаються, наприклад, Одеській групі курортів. Крім того, Донецький рекреаційний регіон виділяється групою озер (Солоний Лиман, Банне, Ріпне, Сліпне, Вейсове та Червонооскільське водосховища), які створюють сприятливі умови для розвитку водних видів туризму.

Частина Поліської рекреаційної зони сьогодні фактично закрита для масового відпочинку та оздоровлення через шкідливий вплив Чорнобиля. З іншого боку, усвідомлення несприятливої ситуації у цій зоні викликає потребу формувати туристсько-рекреаційні райони для підвищення ролі рекреаційних ресурсів, як чинника оздоровлення населення. Вагоме місце у цій зоні займає Західно-Поліський рекреаційний район з центром у Шацьку, де налічується до 30 прісноводних озер. Тут зосереджено 74 рекреаційні заклади. Найбільшу цінність мають водокліматичні і лісові ресурси.

Отже, рекреаційний комплекс України є багатофункціональним. Його діяльність сприяє масовому оздоровленню населення, підвищенню внутрішньої культури людини, її всебічному розвитку.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ.

1. В чому полягають принципи територіального районування?
2. Охарактеризуйте основні економічні райони України.
3. Дайте характеристику історико-етнографічним районам України.
4. Опишіть основні етнічні групи, що проживають на території України?
5. Туристичне районування: характеристика районів.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

Базова [4, 7, 16, 17]

Допоміжна [5, 6, 8, 9, 10]

Тема 4. ТУРИСТИЧНА КАРТОГРАФІЯ ЯК ОСНОВНИЙ МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ЗАСІБ ТУРИСТИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА

4.1. Зародження і розвиток спеціальної туристичної картографії

Картографія — це стародавня наука. Перші карти — дорожні путівники — карбувалися на металі (античних щитах) чи шкурах, та викреслювалися на папірусі ще в III тис. до н. е. Власні картографічні школи існували в Давньоєгипетському, Критському, Хетському, Вавилонському царствах, Китайській та Ассирійській імперіях. У Стародавній Греції з розвитком мореплавства з'явилися спеціалізовані каботажно-морські карти-періпли, які поряд з графічним зображенням містили текстову частину опису віддалених земель, портів та відстаней між ними.

Початки наукової картографії закладені великим ученим античного світу Клавдієм Птолемеєм (II ст. до н. е.).

У процесі розвитку географічної картографії і туристичної індустрії виникла спеціальна картографічна дисципліна — туристична картографія.

Картографія туризму покликана бути на службі мандрівників. Практичні потреби мандрівників (туристів) повсякчас вимагають інформацію географічного характеру та картографічне супроводження подорожей.

Розглянемо, як зароджувалася і розвивалася в історичному аспекті туристична картографія.

Здобутки античної туристичної картографії були надовго втрачені після занепаду Римської імперії та появи "варварських королівств". В історії цей період отримав назву "темні віки".

Створення перших туристичних путівників у середньовічній Європі, що містили географічну (дорожню, краєзнавчу, кліматичну) інформацію, відносять аж до VIII ст. — початку організованих подорожей франкських вельмож до Палестини та інших країн Близького Сходу. Подорожі до Єрусалима були популярні і в пізніші часи. Вони залишили свій слід як у середньовічних історичних оповідях (найдавніша з яких — "Подорожі Ігумена Даниїла по Святій землі" — датується XII ст.), так і в рукописних, а згодом друкованих ілюстрованих путівниках.

Поступово від "дорожників" — описів із послідовним словесним поясненням — відбувається перехід до картографічного супроводження подорожей, зокрема паломництва. Перші з таких карт пілігримів, наприклад, "Карта Європи" Ерхарда Етплауба, датована "священним" 1500 р., коли багатотисячні маси паломників прямували до Риму.

У XVI ст. з'являються дорожні атласи портативного формату з відображенням основних торговельних шляхів, карти та атласи міст з їх перспективним зображенням.

Цікаво, що й найперші серед друкованих на українських землях планів із зображенням Ближніх (Антонієвих) та Дальніх (Феодосієвих) печер Києво-Печерської Лаври, створені в 1638 р. згодом неодноразово перегравійовувалися, перетворившись, таким чином, на своєрідну доступну і зрозумілу простим прочанам туристичну путівник-картосхему найбільшого в нашій країні сакрального архітектурно-меморіального комплексу.

У 1723—1747 рр. український мандрівник Василь Григорович Барський здійснив багаторічну мандрівку, маршрут якої пролягав від Києва через Галичину, Словаччину, Угорщину, Австрію, Грецію, Кіпр, Палестину, Сирію, Єгипет, Туреччину.

Барський здійснив і видав опис мандрівок, ілюстрований 150 власними малюнками, серед яких є зображення міст, монастирів, фортець.

Автором першого атласу, який цілком справедливо кваліфікується як туристичний, став француз Жан Шарден. Він у другій половині XVII ст. з власної ініціативи здійснив три подорожі до країн Сходу. Поєднавши комерційну мету подорожей із країнознавчими дослідженнями, Ж. Шарден зібрав цінний історичний, етнографічний, лінгвістичний науковий матеріал. В атласі на "Карті узбережжя Чорного та Азовського морів", створений Ж. Шарденом у 1672 р., є зображення території.

Перші путівники "для цікавих" у Російській імперії з'явилися в кінці XVIII ст. Вони знайомили з Санкт-Петербургом та Москвою. Крим, через його віддаленість, відсутність надійних шляхів сполучення, місць прийому мандрівників та обмеженість відомостей про цілющі природні умови Південного узбережжя, лише в другій половині XIX ст. привернув до себе увагу тих, хто полюбляв подорож та відпочинок.

Серед імператорських видань є путівники, добре забезпечені картографічною інформацією. Як додатки до путівників, так і окремими виданнями друкувалися і докладні багатоколірні карти, що за масштабом та спеціальним навантаженням відповідали вимогам пішохідного, верхового, візкового (на екіпажах) туризму курортними околицями Ялти, територіями гірського Криму; плани курортних міст (Ялти, Одеси).

Окремо слід описати розвиток картографічного забезпечення туризму в Галичині.

За часів Австро-Угорської монархії (до кінця 1918 р.) видавництво "Фрейтг і Верндт" (Відень) створювало карти на топографічній основі, в яку більш яскравим кольором вдруковувалося зображення туристичних маршрутів: пішохідних, на кінних екіпажах. Карти мали відповідно оформлену обкладинку, текст, туристичну та маркетингово-картографічну рекламу.

Маркуванням туристичних маршрутів у горах, розробкою та розповсюдженням картографічного матеріалу з 1910 р. активно займалося туристичне товариство "Чорногора".

Загалом, за часів перебування Галичини в складі Польщі (1918—1939 рр.) на її територію видавалися дорожні карти, плани міста Львова. Зокрема, велику кількість картографічного матеріалу краснавчого характеру видавав картографічний інститут імені Є. Ромена.

Напередодні Другої світової війни на територію України Першою картографічною фабрикою Ленінграда були видані дві карти, які охоплювали територію Південного Криму та Середнього Придніпров'я, що містили на якісній топографічній основі інформацію про інфраструктуру туризму цих регіонів України.

У 1970-х рр. туристично-екскурсійними картами та схематичними планами були охоплені всі адміністративно-територіальні одиниці України, більшість фізико-географічних та історико-етнографічних регіонів, планових туристичних маршрутів, курортно-лікувальних та туристичних центрів. Було налагоджене співробітництво з туристичними організаціями, що забезпечували внутрішній та в'їзний іноземний туризм, закладами охорони пам'яток історії та культури, архітектурних пам'яток, пам'яток природи, музейними закладами.

Тематика туристичного картографування збагатилася творами для пішохідного, водного, велосипедного туризму, приміських маршрутів вихідного дня, пізнавальних маршрутів літературної та історичної тематики, спортивно-видовищних заходів (XX Олімпійські ігри), річкових та морських круїзів, кінно-верхових та транспортних (автобусних, залізничних) маршрутів.

Перешкодами для повноцінного туристичного картографування на рівні світових стандартів упродовж усього розглянутого періоду були: неможливість використання повноцінної топографічної основи, обмеженість у показі деяких об'єктів географічного середовища, заідеологізованість (що не давали змоги повноцінно висвітлювати історичну та меморіальну тематику), ізолюваність від світового досвіду картографування, відставання технічної бази від світових стандартів.

Лише з кінця 1980-х рр. демократизація всіх сфер життя поступово повертає туристичним картам і планам їх невід'ємні атрибути: масштаб, зорієнтованість у просторі, топографічну точність, повноту інформації, пізнавальну цінність.)

Здобуття Україною незалежності призвело до суттєвих змін в організації картографування туризму. Було створено власну картографо-геодезичну службу — Головне управління геодезії, картографії та кадастру України (Укргеодезкартографія).

У національній картографії з'явилися або відводилися після довгої перерви нові типи картографічних творів, що можуть стати в пригоді працівникам туристично-екскурсійної сфери: мартирологи та презентації, картографічні буклети, поштівки, календарі з художньо-картографічними малюнками або зображеннями старовинних гравюр-перспектив, карти з елементами бізнесового туризму.

Найцікавіші сучасні твори, що мають відношення до туристичної тематики, це: серії карт "Міста України", "Міста-курорти", "Туристські маршрути України", "Мандрівник", історико-краєзнавча карта "Республіка Крим" з великою кількістю додаткових схем прославлених об'єктів туризму, атласи міст Києва, Одеси, автомобільних шляхів України та для автомобілістів Києва.

Дуже цікаву для туристично-екскурсійної справи карту-мартиролог "Пам'ятки Києва, знищені у XX столітті" видано у 1991 р. Тему висвітлення історичних пам'яток продовжив схемами історико-культурного заповідника "Стародавній Київ" та меморіального заповідника "Личаківський цвинтар".

Застосування топографічної основи дало змогу аерогеодезичному підприємству Укргеодезкартографії створити маршрутні карти для водного, пішохідного та велосипедного туризму в Карпатах, карти для рибалок, садівників та відпочиваючих в околицях Києва, а Військовій картографічній фабриці — комплект карт для забезпечення пішохідного маршруту від Бахчисарая до Ялти в Криму

4.2. Туристична карта: мета створення, вимоги, що ставляться до туристичної карти

Карта — це побудоване в картографічній проекції зменшене зображення земної поверхні (або поверхні іншого небесного тіла чи позаземного простору) на площині у певному масштабі за допомогою умовних знаків.

Масштаб — це ступінь зменшення об'єктів при зображенні їх на площині. Розрізняють числовий, іменований і лінійний масштаби.

Картографічні проекції — це математичні способи перенесення меридіанів і паралелей градусної сітки з поверхні глобуса на площину (карту) з точною передачею географічного положення будь-якої точки земної поверхні.

Картографічною генералізацією називають відбір головного, істотного та його цілеспрямоване узагальнення з метою зображення на карті тієї чи іншої частини дійсності в її основних, типових рисах і характерних особливостях, відповідно до призначення, тематики і масштабу карти (за К. А. Саліщевим).

Особливу групу карт складають карти туристичні, що призначені для потреб туристів і відпочиваючих.

Карти туристичні — це карти, призначені для забезпечення потреб туристично-екскурсійної справи, один із видів карт тематичних.

Рис. 4.1. Основні елементи наповнення туристичної карти

Туристичні карти відзначаються мальовничим оформленням, супроводжуються детальними показниками і довідковими відомостями. Вони можуть охоплювати значні райони, цікаві з точки зору туризму і відпочинку (наприклад, курортне узбережжя Іспанії), національні парки, міста, окремі пішохідні, лижні, автомобільні маршрути.

До цієї ж групи відносять карти для спортивного орієнтування, спеціально пристосовані для організації змагань з цього виду спорту. \

4.3. Класифікація туристичних карт

У наш час існує величезна кількість найрізноманітніших карт. За особливостями, характерними для окремих видів карт, та для полегшення обробки і пошуку картографічної інформації географічні карти групують за:

- масштабом (мірилом);
- охопленням території;
- змістом;
- призначенням.

За змістом географічні карти поділяють на:

1. загально географічні;
2. тематичні.

Тематичні карти поділяють на:

1. карти природних явищ (геологічні, геоморфологічні, кліматичні, метеорологічні, ґрунтів, рослинності тощо);
2. карти суспільних явищ (економічні, історичні, обслуговування, туристичні та ін.);

3. проміжні теми (агрокліматичні тощо).

Загальногеографічні карти за масштабом поділяють на:

1. великомасштабні (топографічні): 1:5 000, 1:10 000, 1:25 000, 1:50000, 1:100 000, 1:200 000;
2. середньомасштабні (оглядово-топографічні): від 1:200 000 до 1:1000 000;
3. дрібномасштабні (оглядові): масштаб менше 1:1 000 000.

Топографічні карти відзначаються найбільшою точністю зображення. Вони призначені для детального вивчення невеликої за площею місцевості. Цей клас карт є найуживанішим у туристично-краєзнавчих дослідженнях, туристичних походах, мандрівках та екскурсіях.

Оглядово-топографічні карти характеризуються дещо меншою точністю і докладністю у передачі характеру місцевості, ніж топографічні. Використовують їх для практичного розгляду господарських завдань, для організації туристичної справи (туроперейтингу, проектування багатоденних туристичних маршрутів).

Оглядові карти охоплюють значні частини поверхні Землі, держави, материка, півкулі та земну кулю в цілому. Зображення на них суттєво зменшене й узагальнене.

За охопленням території, виділяють:

1. карти світу, півкуль, карти світового океану і суходолу;
2. карти материків, частин світу;
3. карти регіонів;
4. карти окремих країн;
5. карти окремих районів, частин країн тощо.

Рис. 4.2. Класифікація туристичних карт

Туристичні карти супроводжуються пояснювальним текстом, переліком об'єктів обслуговування та туристичного призначення, списками вулиць та площ, маршрутами міського транспорту, кольоровими ілюстраціями та малюнками.

Популярні туристичні карти здебільшого видають у складеному вигляді або портативними брошурами. Такий спосіб видання максимально враховує

практичність і зручність у користуванні, адже складені чи брошуровані туристичні карти займають мало місця у дорожньому ранці екскурсанта і не вимагають особливих зусиль для перегляду їх тематичного змісту. |

Створення науково-довідкових туристичних карт пов'язане з дослідженням, організацією і плануванням туризму як галузі господарства України. З цією метою розробляються оціночні карти (у них подається оцінка природних, соціально-культурних, економічних умов та інженерних передумов для розвитку туризму), туристичного районування тощо.

Різномасштабні туристичні карти є основою для створення туристичних атласів.

Географічні атласи — це система географічних карт, об'єднаних певною ідеєю, змістом, способами зображення географічних явищ та об'єктів.

Зміст, картографічні способи зображення та тематичне наповнення туристичних карт постійно змінюються та урізноманітнюються. Крім того, у кожній країні світу існують свої традиції щодо форми, вигляду та змісту туристичних карт.

4.4. Зміст легенди туристичної карти. Спеціальні умовні позначення та їх використання на туристичній карті

Основна мета і зміст туристичних карт — ознайомлення туристів-краєзнавців з місцевістю, регіоном, країною, районом майбутньої подорожі.

Для наповнення карти корисною інформацією використовують спеціальні символи — умовні знаки. Умовні зображення на карті позамасштабних географічних об'єктів (у тому числі туристично-краєзнавчих) досягаються саме через умовні знаки. Вміння читати будь-яку карту починається з вивчення азбуки карти — її умовних позначень. Усі умовні знаки, які використані при створенні карти, розшифровуються у легенді карти.

Легенда карти — спеціальна врізка-пояснення, яку розміщують збоку кожної карти, і на якій у систематичному порядку представлені всі умовні знаки, що містяться на цій карті, з коротким текстовим поясненням їх змісту.

Туристично-краєзнавчі об'єкти та явища на туристичних картах зображають такими способами:

спосіб значків; спосіб ізоліній; спосіб якісного фону; спосіб кількісного фону; спосіб ареалів; спосіб лінійних знаків; спосіб ліній руху; картодіаграми; локалізовані діаграми тощо

Картодіаграми і локальні (врізні) діаграми використовуються у наукових туристичних картах, які несуть великий обсяг кількісної інформації. Скажімо, коли потрібно вказати на карті рекреаційну місткість того чи іншого курорту або оздоровчо-відпочинкових закладів, або коли потрібно відобразити співвідношення структури рекреантів за віком, уподобаннями, соціальними характеристиками.

Спосіб ліній руху прийнято застосовувати для відображення кількісних обсягів явищ географічного переміщення на досліджуваній території. Наприклад, у туризмі це ефективний спосіб для показу на карті напрямів

(обсягів) масових рекреаційних потоків, обсягів залізничного й авіаційного пасажирообороту тощо.

Лінійні знаки традиційно використовуються на всіх географічних картах. У туризмі з їх допомогою показують туристичні маршрути й екостежки, транспортні магістралі, межі етнографічних чи археологічних територій, національних природних парків й інших природоохоронних територій тощо.

Спосіб ареалів доволі поширений у картографії і використовується практично в кожній туристичній карті для вирізнення окремих територіальних одиниць, відмінних між собою за певними рекреаційними характеристиками. Наприклад, метод ареалів широко застосовують для показу на карті меж локальних територіально-рекреаційних систем, окремих курортних зон тощо.

Якісний і кількісний фон традиційно використовуються в картографії для заповнення площі карти, яка відображає просторову конфігурацію (мозаїку) чимось відмінних між собою територіальних одиниць. Таким способом, зокрема, зручно показувати рекреаційно-туристичне районування краю (якісний фон), виділяти райони з різним, вимірним кількісно, рекреаційним потенціалом (кількісний фон — тобто різна щільність штриховки чи густота точок), територіальні одиниці з різним ступенем рекреаційного навантаження тощо.

Спосіб ізоліній використовують у наукових туристичних картах для кількісного показу характеру поширення у географічному просторі того чи іншого процесу або явища. Наприклад, ізолінії зручні для відображення характеру й обсягів розподілу площинного рекреаційного навантаження в межах національного природного парку або приміської рекреаційної зони.

Спосіб значків — це найпростіший, найдревніший і найпоширеніший у світовій практиці спосіб передачі корисної інформації. У нашому повсякденному житті ми зіштовхуємося з інформаційними значками щоденно: зранку, коли читаємо чи дивимося по ТУ прогноз погоди (значки — сонце, напівзатінене хмарою сонце, хмаринка з дощем), коли виходимо на вулицю і керуємося під час руху автомобіля низкою дорожніх знаків тощо.

У табл. 4.1 наведено основні типи туристичних умовних знаків, які можуть траплятися у туристичних картах, картосхемах і планах, виданих в Україні чи країнах Європи.

**Поширені умовні знаки, що трапляються на туристичних картах,
планах і картосхемах**

№	Умовні позначення	Легенда
1	2	3
1		Замок / Палац <i>Castle / Palace</i>
2		Фортеця чи укріплення <i>Fortres & Remains</i>

1	2	3
15		Пішохідний туризм
16		Велотуризм, маунтбайк
17		Кінний туризм
18		Водний туризм
19		Зони відпочинку і кемпінги <i>Recreations and campings</i>
20		Сільський туризм <i>Rural tourism</i>
21		Апартаменти <i>Apartaments</i>
22		Готель <i>Hotel</i>
23		Відпочинковий комплекс / Пансіонат <i>Rest center / Pansion</i>
24		Бальнеологічний курорт / Санаторій <i>Spa Resort / Sanatorium</i>
25		Ресторан, кав'ярня <i>Restaurant, cafe</i>
26		Конференц-зал

1	2	3
3		Монастир Monasterie
4		Церква (пам'ятка церковного зодчества) Church
5		Пам'ятка архітектури Architecture monument
6		Пам'ятка археології Archeological monument
7		Музей Museum
8		Туристичний інформаційний центр Information tourist center
9		Центр народного мистецтва Handicraft center
10		Сувенірний базар Souvenir bazar
11		Унікальний природний об'єкт Unique nature object
12		Водоспад Waterfall
13		Гірськолижний комплекс / Гірськолижні підйомники Ski resort / Ski lifts
14		Гірський туризм

1	2	3
27		Спортивний та/або фітнес-центр
28		АЗС Petrol station
29		Паркінг Parking
30		Обмін валют Currency exchange
31		Лікарня Hospital
32		Поштове відділення Post offices

4.5. Знакування туристичних маршрутів на місцевості

Поряд із спеціальними туристичними значками, які традиційно використовують на картах, планах і схемах, існує система туристичних знаків на місцевості. Обидві системи умовних знаків покликані сприяти туристу у своєчасному отриманні корисної інформації, допомагати йому орієнтуватися у незнайомій місцевості, повідомляти про найцікавіші туристичні атракції й об'єкти туристичної інфраструктури, вказувати напрям руху уздовж туристичних маршрутів тощо

Класифікація туристичних маршрутів здійснюється за такими критеріями:

територіальний — протяжність території, по якій вони прокладені, — далекобіжні (міжнародні, національні, регіональні), ближні, місцеві;

засобом пересування — пішохідні, велосипедні, лижні, водні, кінні, комбіновані;

тривалістю — короткотермінові, багатоденні;

метою подорожі — навчальні, пізнавальні (екскурсійні, краєзнавчі, екологічні), оздоровчі (рекреаційні), спортивні, екстремальні тощо.

Місцеві (краєзнавчі) маршрути — це маршрути, які починаються й закінчуються в одній місцевості (районі) і тривають не більше одного дня. До них відносять: навчальні, прогулянково-пізнавальні та туристично-пізнавальні маршрути.

Навчальні стежки — це спеціально розроблені для цілей навчання маршрути тривалістю до 3 годин.

Прогулянково-пізнавальні маршрути — це маршрути, які тривають 3—4 години.

Туристично-пізнавальні маршрути — одноденні "маршрути вихідного дня", середньою тривалістю 4—8 годин.

Ближні маршрути — це довготривалі "маршрути вихідного дня", які можуть охоплювати територію як свого, так і сусідніх районів і тривати 2—3 дні.

Регіональні маршрути охоплюють територію регіону і тривають більше 3 днів, національні — виходять за межі регіону, міжнародні — за межі держави.

Класифікацію спортивних туристичних маршрутів за категоріями складності проводять маршрутно-кваліфікаційні комісії (МКК) при федераціях спортивного туризму. Ті маршрути, які визнані еталонними, заносяться МКК до Переліку класифікованих туристичних маршрутів (перевалів, печер).

Туристичні знаки на місцевості повинні підтверджувати туристам правильність вибору шляху, завчасно інформувати їх про напрямки руху, природні, історичні чи культурні пам'ятки, небезпечні ділянки на шляху проходження, об'єкти культурно-побутового обслуговування, місця привалів, заборонені форми поведінки тощо.

Туристичне маркування (знакування) — це система спеціальних умовних позначень, які наносяться на місцеві предмети чи прикріплюються

на місцевості для розмітки туристичних маршрутів (пішохідних стежок у природних ландшафтах, екскурсійних маршрутів, вело-, мото-, лижних й інших шляхів).

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ.

1. Опишіть історію становлення спеціальної туристичної картографії.
2. Розкрийте поняття «туристична карта» та вкажіть основні елементи її інформаційного наповнення.
3. Поясніть яким чином відбувається закування туристичних маршрутів.
4. Якими способами зображають туристично-краєзнавчі об'єкти та явища на туристичних картах?
5. Які ви знаєте спеціальні умовні позначення та їх використання на туристичній карті?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

Базова [4, 7, 16, 17]

Допоміжна [5, 6, 8, 9, 10]

Тема 5. ПРИРОДНІ КРАЄЗНАВЧО-ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ

5.1 Наукова сутність та суспільне значення рекреації у природному середовищі

Краєзнавство і туризм базуються на цільовому і раціональному використанні рекреаційних ресурсів. Визначити цінність тих чи інших територій для краєзнавства і туризму допоможе вивчення **рекреаційних ресурсів** — сукупності природних і створених людиною об'єктів і явищ природного середовища, які придатні для туристично-краєзнавчої діяльності.

Рекреаційне природокористування — це комплекс заходів, пов'язаних із використанням природних ресурсів з метою оздоровлення людини, відновлення її фізичного та психологічного самопочуття, розширення екологічного і культурного світогляду.

Рекреаційне природокористування здійснюється на конкретних територіях з певними соціально-економічними та природними умовами. Система рекреаційного природокористування формується під впливом зростаючих потреб суспільства в рекреаційних послугах та рівня придатності природно-ресурсного потенціалу території для рекреаційного використання.

Виділяють п'ять основних функцій рекреаційного природокористування: соціально-економічну, медико-біологічну, освітньо-виховну, політичну та природоохоронну (рис. 5.1):

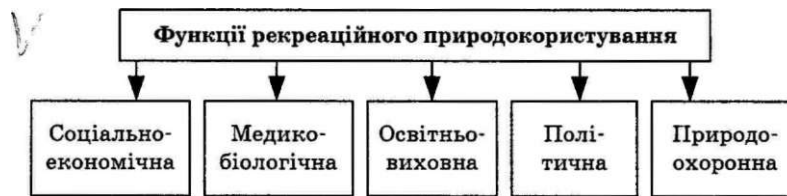

Рис. 5.1. Функції рекреаційного природокористування

Суть соціально-економічної функції полягає в отриманні економічного ефекту завдяки функціонуванню рекреаційного підприємництва. Рекреаційна діяльність при належній організації здатна дати поштовх соціально-економічному розвитку території, на якій ця діяльність формується. Окрім цього, побічний соціально-економічний ефект досягається завдяки підвищенню продуктивності праці, зниженню захворювань рекреантів. Досліджено, що в перший місяць після активного відпочинку продуктивність праці зростає на 15—25%, потім поступово знижується і через 4—8 місяців досягає попереднього рівня.

Медико-біологічна функція рекреаційної діяльності призводить до зниження захворюваності, збільшення тривалості життя людей. Активний відпочинок у лісі знижує рівень захворюваності серцево-судинної системи приблизно на 50%, органів дихання — на 40%, нервової та кістково-м'язової систем — на 30%. Велике значення має активний відпочинок у профілактиці психічних захворювань.

Медико-біологічна функція має виключне значення, оскільки завдяки їй формується основний попит на різноманітні рекреаційні послуги. Основними рекреаційними ресурсами прийнято вважати лікувальні мінеральні води, пелоїди, озокерит, використання яких позитивно впливає на лікування захворювань крові, серця, органів травлення, кістково-опорного апарату, нервових захворювань тощо.

Вагоме значення при лікуванні та профілактиці легеневих захворювань мають кліматичні умови гірських долин, особливо у поєднанні з оздоровчими властивостями лісу. До таких властивостей належать: *киснепродукуюча, фітонцидна, іонізуюча властивість лісів*

Освітньо-виховна функція реалізується, в основному, через задоволення пізнавальних потреб населення.

Політична функція реалізується, основним чином, через міжнародний туризм. Знайомство з культурно-історичною спадщиною країни, безпосередній контакт із місцевим населенням, участь у традиційних народних обрядах часто є основою як для особистих товариських відносин, так і для тісного міжнародного співробітництва в галузях науки, культури та бізнесу.

Природоохоронна функція є як прямою, так і побічною. Вагомість цієї функції часто визначає пріоритетність ведення господарства на певних територіях. Рекреаційна діяльність, як і будь-яка інша форма природокористування, негативно впливає на природне середовище. Проте, слід урахувати той факт, що на певні рекреаційні території претендують й

інші галузі господарства регіону, які, відповідно, при розвитку рекреації обмежені як територіально, так і функціонально.

Природне середовище в галузі рекреаційної діяльності виступає не лише як об'єкт, але й як партнер людини в процесі організації цієї діяльності. Адже сама природа, тобто поєднання умов та ресурсів, лікує, оздоровлює та відтворює здоровий фізичний і психічний стан рекреанта, а людина лише виступає як посередник, організовуючи певну рекреаційну інфраструктуру обслуговування. Тому процес рекреаційного природокористування тісно залежить від екологічного чинника, оскільки збережене природне середовище, на якому формується рекреаційна діяльність, є основною цінністю, завдяки якій ця діяльність є можливою.

Втрата якісних або кількісних характеристик природного середовища може призвести до значних екологічних і, відповідно, економічних збитків або припинення рекреаційної діяльності взагалі. Тому максимальне збереження природних систем є необхідною умовою рекреаційного природокористування і виступає гарантом сталості економічного розвитку певної території.

Сталий туризм — це ведення економічно доцільного туристичного господарства, при якому вплив на природні комплекси не перевищує межі природного самовідновлення протягом цієї діяльності. Такі вимоги можливо виконати лише при максимально можливій *організованості* рекреаційної діяльності, що повинна бути контрольованою і регульованою.

Передумовами використання природних ресурсів і об'єктів з метою туризму (краєзнавства) виступають туристичний інтерес і туристичне враження.

Туристичний інтерес — це перспектива одержання туристом об'єктивної інформації, позитивних емоцій, можливості задоволення особистих рекреаційних потреб.

Об'єкти туристичного інтересу — це визначні місця, природні об'єкти і природнокліматичні зони тощо.

Специфічні інтереси різних туристичних груп дають підстави для виділення чотирьох категорій туристичних мотивів (спонук до подорожей).

1. *Природні та кліматичні мотиви.* Рельєф місцевості, рослинність, температура повітря тощо надзвичайно привабливі для туриста, відіграють суттєву роль у створенні таких форм туризму, як спортивний, водний, гірськолижний, пляжний тощо.

2. *Культурно-екологічні мотиви.* Спілкування з природою розглядається як невід'ємний атрибут (потреба) особистісного розвитку людини.

3. *Рекреаційно-психологічні мотиви.* Відображають біологічні й психологічні потреби населення міст, міських агломерацій у зміні середовища свого повсякденного перебування.

4. *Економічні мотиви.* Проаналізувавши рівень розвитку туризму, можна помітити, що чим вищий рівень добробуту і культури суспільства, тим більше його членів у використанні свого вільного часу надають перевагу туризму й пізнавальному краєзнавству.

Стійкий розвиток туризму залежить від нормування рекреаційного навантаження на природні комплекси (або пропускнуго потенціалу).

Рекреаційне навантаження — це показник, що характеризується чисельністю туристів на одиницю площі за певний період.

Пропускний потенціал території — це те максимальне навантаження, яке здатний витримати той чи інший природний туристичний об'єкт без втрати своїх фізичних та естетичних властивостей.

Прийнято виділяти три основні види (складові) пропускнуго потенціалу природної території:

Екологічний пропускний потенціал — це такий рівень відвідуваності природного об'єкта або місцевості, перевищення якого призводить до негативних екологічних наслідків або в результаті дій самих туристів, або через функціонування інфраструктури, яка обслуговує туризм.

Психологічний пропускний потенціал — це такий рівень відвідуваності туристичного об'єкта або місцевості, перевищення якого спричинятиме погіршення вражень від його відвідування.

Демоетнокультурний (соціальний) пропускний потенціал — це такий рівень відвідуваності місцевості заїжджими туристами, перевищення якого призводить до негативних наслідків для місцевої культури і погіршення взаємовідносин місцевого населення з туристами.

Таким чином, пропускний потенціал обмежує рівень використання ресурсного потенціалу території з точки зору стійкого збереження, підтримки і відновлення природних властивостей туристичного об'єкта або місцевості.

5.2. Потенціал природних краєзнавчо-туристичних ресурсів України

Природні краєзнавчо-туристичні ресурси — це природні та природно-антропогенні ландшафти, об'єкти та явища живої і неживої природи, які мають комфортні властивості для туристичної діяльності, які можна використати для її організації протягом певного часу.

Розвиток туризму і краєзнавства передбачає максимальне використання природних та історико-культурних можливостей території, а також інфраструктури виробничої і невиробничої сфер економіки, адміністративно-територіального поділу з урахуванням вимог ефективного природокористування та охорони навколишнього природного середовища.

Україна має надзвичайно багаті й різноманітні природні туристично-краєзнавчі ресурси: кліматичні, водні, орографічні (гірські хребти та передгір'я), приморсько-пляжні, біотичні (лісові), ландшафтні, бальнеологічні, фітолікувальні (масиви лісових і паркових насаджень), спелеологічні тощо.

Загальна площа природних рекреаційних ландшафтів України становить 9,4 млн га (15,6 % території держави).

Для України характерні переважно рівнинні території з невеликими висотами. Українські Карпати й Кримські гори — унікальні для рекреаційного освоєння природні комплекси. Гірсько-рекреаційні ресурси

Українських Карпат і Кримських гір використовуються для розвитку відпочинкового, кінного, гірськолижного, пізнавального, екологічного туризму тощо.

Водні ресурси — це гідрологічні й лімнологічні (річки, потічки, водосховища і ставки, канали і моря), бальнеологічні (мінеральні й термальні води) і бальнеогрязьові (запаси грязей) ресурси.

Україна відносно добре забезпечена водно-рекреаційними ресурсами.

Найбільшими річками України є: Дніпро, Дністер, Дунай, Південний Буг, Сіверський Донець, Західний Буг, Прип'ять, Десна, Ворскла, Оріль, Черемош, Прут, Стрий.

На річках Карпат і Кримських гір часто трапляються пороги і водоспади, які є туристичними атракціями. Найвідоміші з карпатських водоспадів: Гук (у підніжжі Говерли), Манявський (на р. Манявці), Шипіт (на р. Шипіт), Яремчанський (Яремча); найгарніші кримські: Учан-Су та Джур-Джур.

Озера України можна згрупувати на Волинські, Придунайські, Чорноморські (озера-лимани), Кримські та Деснянські.

Багатою на озера є Волинь. Найбільш відома група Шацьких озер (складається з 22 озер). Найбільше з них — оз. Свитязь (площа дзеркала 24,5 км², найбільша глибина 58 м) — називають "Українським Байкалом". Серед інших великих озер Шацької групи популярністю серед туристів користуються такі: Пулемецьке (16,3 км²), Турське (13,5 км²), Луки, Біле, Довге. До Придунайських озер відносяться найбільше прісноводне озеро України — Ялпуг (149 км²), з'єднане з озером Кугурлуй. Цікавими для краєзнавців озерами є Китай (60 км²) та Катлабуг (68 км²).

На узбережжі Чорного моря розміщені 22 озера-лимани: Сасик (210 км²), Тилігуйський (160 км²), Хаджибейський (70 км²), Алібей (72 км²), Шагани (70 км²), Куяльницький (61 км²), Будацький (30 км²) тощо.

У Криму найбільшими є такі озера: Сасик-Сиваш (76,3 км²), Донузлав (46,2 км²), Айгульське (37,5 км²), Атакське (26,8 км²), Узунларське (21,2 км²), Кирлеуцьке (20,8 км²), Тобечицьке (18,7 км²) та інші; на узбережжі Азовського моря — Молочний лиман (170 км²).

А найбільшими в Україні є Дніпровський (860 км²) і Дністровський (360 км²) лимани.

А Карпатські озера за способом виникнення поділяються на льодовикові, вулканічні та завальні. Серед туристів і краєзнавців найбільшою популярністю користуються славнозвісні високогірні карпатські озера льодовикового походження: Бребенескул (на висоті 1801 м), Брескул (1750 м), Несамовите (1750 м), Верхнє (1628 м), Драгобратське (1600 м), Нижнє (1515 м), Марічейка (1510 м), Ворожеска (1460 м), Шибене (1024 м), Озірце_г (1000 м), Синевир (989 м), Ворочівське (706 м), Синяк (600 м).

Україна багата на запаси різноманітних мінеральних вод. За експлуатаційними запасами мінеральних вод виділяють: АР Крим, Закарпатську, Львівську, Хмельницьку, Вінницьку, Полтавську, Одеську та інші області, в межах яких на базі затверджених запасів мінеральних вод

здавна існують такі загальновідомі курорти, як Трускавець, Моршин, Східниця, Немирів, Шкло, Черче, Свалява, Шешори, Сатанів, Хмільник, Миргород, Березівка, Куяльник, Євпаторія, Саки тощо.

Перспективними з точки зору розвитку краєзнавства та туризму є лісові та озерні природні територіальні комплекси Полісся. Проте значна частина цієї території забруднена радіоактивними речовинами внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС. Екологічно чистою залишилася лише територія західної частини Волинської області, де особливе місце серед рекреаційно привабливих територій займає Шацький національний природний парк (НПП).

Шацький НПП було створено у 1983 р. з метою збереження, відтворення та ефективного використання природних комплексів та об'єктів, які мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову та естетичну цінність.

Нині переважаючим на території парку є загальнооздоровчий відпочинок у зоні стаціонарної рекреації озер Свитязь і Пісочне. Саме тут сконцентровано 56 баз відпочинку з незначною ємністю, спортивно-оздоровчі та дитячі табори, санаторії, пансіонати, стаціонари вищих навчальних закладів та два наметові містечка. Водночас у різних закладах можуть відпочивати близько 7600 осіб.

Багаті рекреаційно-курортні ресурси в зоні Шацьких озер дуже перспективні для організації масового *регульованого* відпочинку, туризму та санаторного лікування. Проте нині в районі озера Свитязь унаслідок надмірного рекреаційного навантаження різко загострилася екологічна ситуація.

Лісові ресурси держави, поряд з економічними функціями, відіграють важливу рекреаційну та природоохоронну роль. Рекреаційна цінність лісів визначається їх соціально-культурною, економічною і медико-біологічною функціями.

Особливе значення має медико-біологічна функція, яка сприяє зниженню захворюваності, збільшенню тривалості життя. Другою важливою рекреаційною функцією лісів є їхні естетичні властивості. Вирішального значення естетичні властивості лісів набувають у тих лісонасадженнях, куди приїжджають рекреанти заради прогулянок, уїк-ендового відпочинку, збору ягід і грибів, лікарських рослин тощо.

Гірсько-туристичні ресурси нашої держави зосереджені в Кримських горах й Українських Карпатах.

Українські Карпати — один з найбільш мальовничих регіонів України. Найвищого масиву Українських Карпат — у Чорногірському, також є масиви Свидовець, Горгани, Гриняви, Мармарош, Свидовецький, Бескиди, Вулканічні Карпати.

Кримські гори займають південну частину Кримського півострова. У Криму детально досліджено понад 760 печер і шахт загальною довжиною близько 32 км. Популярністю серед туристів користуються такі цікаві печери, як Червона (Кизил-Коба, довжиною близько 13 км), Холодна (210 м),

Тисячоголова (Баньбаш-Коба, 110 м), Аянська (550 м), Скельна (570 м) та інші. Найбільші печери Кримських гір (Мармурова, Червона, Еміне-Баїр-Хосар) обладнані для масового екскурсійного відвідування.

Кримські гори активно використовуються для всіх видів активного гірського туризму. Невисока лісистість (10%), наявність крутих оголених схилів виступають привабливими запоруками для скелелазіння та любителів гострих відчуттів.

Кримські гори за екзотичністю не поступаються Карпатам. Крим багатий на унікальні пам'ятники, які мають велику краєзнавчо-пізнавальну і наукову цінність. Недарма Крим називають музеєм природи.

Найбільшою різноманітністю і багатством характеризується Південний берег Криму. Великий інтерес у межах Південного берега Криму для краєзнавців і туристів представляють: вулканічний масив Карадаг, зарості реліктової сосни Станкевича біля Судака і мису Айя, ущелина Хангал з водоспадом Джур- Джур, Ялтинський водоспад, ущелина Ун-Кош, Зелена бухта тощо.

М'який середземноморський клімат Південного берега Криму є визначальним фактором рекреаційної популярності Криму. Нині у Криму функціонує понад 700 лікувально-оздоровчих закладів. Найпопулярнішими курортами Криму є: Євпаторія, Саки, Севастополь, Форос, Алушка, Ялта, Алушта, Судак, Коктебель і Феодосія. Серед основних туристичних центрів Криму виділяють Севастополь, Керч, Феодосію, Судак, Ялту, Бахчисарай тощо.

5.3 Рекреаційно-туристські ресурси

Рекреаційно-туристські ресурси – об'єкти та явища природного, природно-антропогенного, соціального походження, що використовуються для туризму, лікування, оздоровлення та впливають на територіальну організацію рекреаційної діяльності, формування рекреаційних районів (центрів), їх спеціалізацію та економічну ефективність; сукупність природних, природно-технічних, соціально-економічних комплексів та їх елементів, що сприяють відновленню та розвитку фізичних та духовних сил людини, її працездатності та за сучасної та перспективної структури рекреаційних потреб і техніко-економічних можливостей використовуються для прямого та опосередкованого споживання, надання рекреаційно-туристських та курортно-лікувальних послуг.

У структурі рекреаційно-туристські ресурси виділяють дві складові:

Природну та соціально-економічну (природні та історико-культурні ресурси рекреаційної діяльності).

Рекреаційно-туристські ресурси поділяються на : природно-географічні, природно-антропогенні, суспільно-історичні, суперточка-тур, які в свою чергу об'єднуються у транс ресурсні (наскрізні об'єкти), як поділяються на гомогенні та пара рекреаційні.

Рекреаційно-туристські ресурси :

Природно-географічні:

- геологічні, у т.ч. спеліоресурси, орографічні;
- ґрунтово-рослинні, фауністичні;
- водні, кліматичні (у т.ч. метеорологічні явища);
- ландшафтні

Суспільно-історичні:

- архітектурно-історичні;
- подієві;
- біосоціальні

Природно-антропогенні:

- національні природні парки;
- природні та біосферні заповідники;
- заказники та пам'ятки природи;
- дендропарки, ботанічні сади, зоопарки

Суперточка-тур - локальна (просторово обмежена) територія антропогенного ("синтетичного") або природного походження, що являє собою унікальне поєднання природних компонентів (пейзажне різноманіття, атрактивність ландшафтів) і характеризується суттєвою соціально-історичною значимістю подій, які відбувались (відбуваються) в її межах або в межах простору, який візуально сприймається з цього місця (меморіальний комплекс "Могила Т.Г.Шевченка на Тарасовій (Чернечій) горі" в Каневі, Малахів Курган та Сапун-гора в Севастополі, гори Артема в Слав'яногорську, г.Ай-Петрі в Криму, оглядові майданчики правобережної частини Києва - в Україні; сопка Заозерна на оз. Хасан і мис Гамова в Приморському краї в Росії; г.Гелерт (Угорщина, Будапешт), г. Ігман (Республіка Боснія і Герцеговина), г. Корковаду (Бразилія, Ріо-де-Жанейро), г. Пічінча (Еквадор, Гуаякіль). **Природно-географічні рекреаційно-туристські ресурси (РТР)** – об'єкти та явища натурального походження, залучені у сферу рекреації та туризму.

Їх *життєвий цикл* може бути над тривалим, тривалим, короткотривалим, епізодичним, у *просторі* вони можуть бути космополітичними, зональними, а зональними, дискретними, континуальними, за *значенням* – традиційними, ексклюзивними, рідкісними, унікальними, за *конфігурацією* площинними, лінійними, точковими.

Природні РТР менш чутливі до соціальної ситуації, ніж суспільно-історичні РТР, хоча туристично-рекреаційна «політика» (ставлення соціуму до визначних туристичних об'єктів) істотно впливає на якість та життєздатність природних РТР.

Природно-антропогенні РТР – геосистеми до складу яких входять як природні, так і антропогенні об'єкти, що використовуються в туристсько-рекреаційному господарстві (природні та біосферні заповідники, національні природні парки, заказники, ботанічні сади, зоологічні парки, дендрологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва тощо).

Природно-антропогенні РТР поділяються на:

РТР природного походження:

1. Загальнодержавного значення:

- природні та біосферні заповідники;
- національні природні парки;
- заказники;
- пам'ятки природи

2. Місцевого значення

- регіональні ландшафтні парки
- заповідні урочища;
- заказники;
- пам'ятки природи

РТР антропогенного походження

- парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва;
- ботанічні сади;
- зоопарки;
- дендропарки;
- печерні міста;
- лісопарки;
- гідропарки;
- лукопарки

Суспільно-історичні РТР – об'єкти та явища антропогенного (соціально-економічного, суспільно-історичного) походження, залучені у сферу рекреації та туризму.

Суспільно-історичні РТР поділяються на:

- Архітектурно-історичні:
- Пам'ятки громадської архітектури;
- Пам'ятки військової архітектури;
- Пам'ятки садово-паркового мистецтва
- Пам'ятки сакральної (культурної) архітектури;
- Архітектурні монументи та скульптурні пам'ятки

Біосоціальні (життєвий цикл, знакові події визначних людей)

- Перебування;
- Народження;
- Смерть (поховання, перепоховання);
- Діяльність;
- Загибель

Подійні (події)

- Політичні події;
- Культурні події;
- екологічні події
- військові події
- Економічні події

Біосоціальні РТР – специфічна складова РТР, яка об'єднує культурно-історичні та інші об'єкти, пов'язані з певним життєвим циклом (епізодом) тієї

чи іншої видатної особи (народження, діяльність, перебування, смерть, поховання).

Подійні РТР – найсуттєвіші прояви соціального та природного руху, знакові події в історії певної території. Виділяють політичні, військові, культурні, економічні, екологічні події.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ.

1. В чому полягають основні функції природокористування?
2. Об'єкти туристичного інтересу і категорії туристичних мотивів.
3. В чому полягає суть поняття «пропускний потенціал території»? Які основні види пропускнуго потенціали ви можете назвати?
4. Дайте стислу характеристику основним туристично-краєзнавчим ресурсам України.
5. Які основні категорії рекреаційно-туристичних ресурсів Ви можете назвати?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

Базова [4, 7, 16, 17]

Допоміжна [5, 6, 8, 9, 10]

Тема 6. природно-заповідний фонд України.

6.1 Історія заповідної справи в Україні та поняття про державний природно-заповідний фонд

З розвитком людської техногенної цивілізації та глобальними наслідками її господарської діяльності (вирубання лісів, культурна трансформація ландшафтів, опустелювання, парниковий ефект тощо) виникла потреба у збереженні первозданної природи нашої планети. Для цього в світі в багатьох країнах виділені певні ділянки суходолу та акваторії, які оголошені територіями, де господарська діяльність людини обмежена або взагалі заборонена. Цим територіям надано заповідний статус.

Історія розвитку заповідної справи, яка бере початок ще з давніх часів, як і історія охорони природи в цілому, тісно пов'язана з розвитком людського суспільства. Завдання, які вона вирішувала на кожному етапі історичного розвитку людства, визначалися характером взаємовідносин людини з природним середовищем, ступенем використання нею природних ресурсів, потребами суспільства. Паралельно триває процес формування науки про охорону природи.

Розвиток природоохоронних концепцій від примітивних до сучасної біосферної пройшов кілька послідовних етапів (Табл. 6.1).

Таблиця 6.1

Розвиток природоохоронних концепцій

З давніх часів – початку XVIII ст.	початок XVIII ст. — середина XIX ст.	<i>Етап територіальної охорони природи (сер. XIX ст. – сер. XX ст.)</i>	<i>Етап екологічної охорони біосфери (друга полов. XX ст.)</i>
окремі угіддя охоронялися з огляду на їхнє господарське, мисливське чи оборонне значення (Чорний ліс на південно-східній межі Київської Русі та Литовсько-Руської держави)	з розвитком біологічних наук (ботаніки, зоології) й систематизації людських знань про множини видів живих організмів охороні почали підлягати окремі види рослин і тварин	ґрунтувався на тезі про доцільність охорони найбільш унікальних куточків незайманої природи планети, заселених ендемічними, рідкісними і зникаючими видами флори та фауни	інтегральний підхід до розв'язання проблеми збереження біосфери та всіх її екотонів; у рамках цього підходу розбудовується глобальна мережа так званих біосферних заповідників, якими охоплено майже всі репрезентативні екосистеми нашої біосфери

У доісторичні часи первісні люди повністю залежали від природи, її дарів. Людина того часу, обожнюючи природні явища, окремих представників рослинного і тваринного світу, на підставі певного практичного досвіду пристосувалася до навколишнього середовища, не завдаючи йому відчутної шкоди. Численні заборони у первісних племен були спрямовані на охорону певної території, окремих видів рослин і тварин, оскільки такі дії сприяли збереженню природних ресурсів і відповідали інтересам первісних збирачів дарів природи (рибалок, мисливців). Так з'явилися перші "заповідні урочища".

Перші законодавчі акти про охорону природних багатств на території України були видані за часів Київської Русі. Так, "Руська Правда" **Ярослава Мудрого** визначала відповідальність за незаконний відстріл бобрів, деяких рідкісних видів птахів.

За наказом князя **Данила Галицького** (1220—1264 рр.) було створено великі заповідники у межах сучасних Біловезької (Білорусь) та Уманської пущ (Україна), які й нині виділені як природоохоронні території, де під охороною людини знаходяться, зокрема, популяції зубрів. Крім заповідників постійної охорони, існували й тимчасові заказні території, на яких

охоронялися зубри, тури, олені, сарни, лані, а також цінні хутрові та рідкісні види фауни, і регламентувалося полювання.

Найдавніший прецедент законодавчого відстоювання охорони природи в Україні — судова справа, яку порушили на початку XVII ст. жителі Білої Церкви проти воєводи Івана Даниловича, котрий для потреб виробництва поташу почав вирубувати ліси оборонного значення.

Швидкі темпи технічного прогресу, необмежене використання дарових ресурсів природи в епоху середньовіччя та епоху зародження і розвитку капіталізму призвели до надзвичайно швидкого винищення природних багатств, скорочення території з незайманою природою. Створені заповідники і заказники зберегли від винищення ряд цінних видів рослин і тварин, а також збереглися місця їх проживання.

У 1735 р. Запорізький кіш спеціальним указом взяв під охорону ліси на острові Монастирському, що мали оборонне значення. У 1743 р. вперше створено у степовій зоні Велико анадольський лісовий масив, який вважають колискою степового лісорозведення.

Важлива роль у розвитку заповідної справи на планеті належить видатному німецькому вченому-натуралісту і мандрівнику **А. Гумбольту (1769—1859 рр.)**. Він перший з натуралістів поставив перед собою завдання вивчати природу як єдине ціле і зробив перші спроби класифікувати заповідні території. Ввів у наукову літературу поняття "пам'ятка природи" як першу науково обґрунтовану заповідну територію.

Досить поширеною стає у ті часи ідея про взяття під охорону унікальних ландшафтів як національних реліквій, встановлення на таких територіях абсолютно заповідного режиму із заборонаю будь-якої діяльності. Така ідея почала практично реалізовуватися в другій половині XIX ст. в США. У 1864 р. на Американському континенті вперше у світі був створений Йосемітський парк, а в 1872 р. — Єллоустонський національний парк на площі 899 104 га.

На початку XX ст. ідея створення національних парків стала практично реалізовуватись і в Європі. Перші національні парки (НП) організовуються в Голландії (1905 р.), Швеції (1909 р.), Швейцарії (1914 р.).

Вагомий внесок у наукове обґрунтування необхідності створення мережі заповідних природних комплексів, які охоплювали б у регіонах усі типові природні території, належать українському вченому-грунтознавцю **В. В. Докучаєву**. Вчений ввів таке наукове поняття, як "еталони природи". **Еталони природи**, як зазначав В. В. Докучаєв, мають типові для кожного регіону заповідні ділянки, що зберігаються у природному (незайманому) стані. У 1890-х рр. у Старобільському повіті Харківської губернії він заснував заповідник на цілинній ділянці степу.

У XIX ст. в Україні і Росії почали створювати приватні заповідники, брати під охорону окремі пам'ятки природи (заповідник "Біловезька пуща" належав імператорській сім'ї Романових).

На півдні України у Херсонській області в маєтку барона **Ф. Є. Фальц-Фейна** у 1874 р. були закладені перші вольєри для птахів і місцевих видів

савців. У кінці 1880-х рр. в Асканії Новій закладається дендрологічний парк, у 1888 р. Ф. Є. Фальц-Фейн вилучає з господарського користування ділянку цілиного степу площею близько 1 тис. га з метою охорони місцевої фауни. У 1898 р. Ф. Є. Фальц-Фейн виділив нову ділянку цілиного степу (500 десятин) і оголосив його "захищеним на вічні часи". Цей рік і вважається роком заснування степового заповідника Асканія Нова, одного з перших приватних заповідників України.

На початку ХХ ст. за ініціативою багатьох учених почалося створення цілої мережі заповідників, які утримувалися на громадські кошти. У цей же час науковці Галичини, перебуваючи під владою Австро-Угорщини, а потім Польщі, силами окремих ентузіастів і громадських товариств широко і плідно займалися питаннями охорони природи.

З 1 січня 1853 р. почав діяти найстаріший природоохоронний документ в Австрійській імперії **"Устави про ліси"**, що стосувався збереження лісових масивів у Галичині. Якщо охорону лісів здійснювали урядові інституції, то в охороні природи у різних її проявах велику роль відіграли громадські організації Галичини та окремі приватні особи.

Першим, хто плідно займався питаннями охорони природи, був професор Ягеллонського університету в Кракові зоолог **А. Новіцький**, який запропонував проект відповідного Уставу від 11.07.1869 р. Упродовж 1870—1900 рр. у Галичині природоохоронна робота велася силами членів фізіографічної Комісії Академії наук та Татранського товариства у Кракові і Товариства Природників імені Коперніка у Львові. Ентузіасти з Товариства Природників розробили план природоохоронної діяльності, прийнятий Десятим з'їздом лікарів і природознавців Галичини 22.07.1907 р.

15.11.1910 р. з промовою про важливість охорони природи перед послами крайового сейму виступив Ю. Бруніцький. Він висунув вимогу створити в Галичині низку резерватів і парків природи, але до Першої світової війни у цьому напрямку не було зроблено нічого. Лише після відвідин Чорногори двома високими урядниками з департаменту лісів Міністерства рільництва і державних маєтків Польщі, листом від 29.10.1921 р. це Міністерство розпорядилося обнести колючим дротом 477 га лісу та полонин Чорногори, чим і було покладено початок створення резервату. Тоді ж створено резерват і в Княжодворі площею 94,1 га (реліктовий тисовий ліс), а потім площу резервату на Чорногорі збільшено до 1512 га.

Першу в центральній Україні громадську природоохоронну організацію засновано 21.05.1910 р. учителем природознавства П. Ц. Бузуком у с. Верхня Хортиця Катеринославської губернії (нині Запорізька область). Вона мала назву "Хортицьке товариство охоронців природи" і ставила за мету охорону "тваринного, рослинного й мінерального господарств природи в розумінні збереження цілості, краси та багатства їхніх представників і поширення в місцевому населенні понять про розумне користування дарами природи". У 1911 р. професор ботаніки Харківського університету В. І. Талієв створив Харківське товариство любителів природи, яке видавало спеціальний Бюлетень природоохоронного змісту.

Після революції 1917 р. в Україні розпочалося створення нової мережі заповідних територій. З 1919 р. створений в Херсонській області на базі приватного заповідника Ф. Є. Фальц-Фейна народний заповідний парк Асканія Нова. У 1921 р. в околицях Києва створено заповідник Конча-Заспа, а в 1923 р. поблизу Канева — лісостеповий заповідник імені Т. Г. Шевченка. У 1920 р. у степовій зоні України були взяті під охорону заповідники місцевого значення — Хомутівський степ, Кам'яні Могили і Білосарайська коса. У 1940 р. в Українських Карпатах створюється два великих державних заповідники — Чорногора (68 тис. га) і Горгани (50 тис. га).

Після Другої світової війни в Україні активізується природоохоронна діяльність. У 1960 р. Верховна Рада УРСР прийняла закон про охорону природи. Регулярно розширюється мережа заповідних територій. У 1968 р. організовано Карпатський, Поліський, Канівський та Луганський заповідники, у 1972 р. — Ялтинський та Мис Мартьян у Криму.

Постановою Ради Міністрів УРСР від 12.10.1973 р. № 489 затверджено Статут Українського Товариства охорони природи — добровільної масової громадської організації, яка розгорнула активну природоохоронну діяльність на теренах України.

Порівняно новим напрямом у заповідній справі України є пошуки вирішення проблеми поєднання охорони природи з організованим відпочинком громадян. На відміну від заповідників, національні природні парки (НПП) відкриті для пізнавальної і туристично-оздоровчої мети, але відвідування їх туристами допускається лише в установлених межах.

У 1980 р. в Івано-Франківській області створено перший в Україні Карпатський національний парк, а в 1983 р. — Шацький національний парк у Волинській області.

У 1990 р. в рамках глобальної програми ЮНЕСКО "Людина і біосфера" створено перший в Україні Карпатський біосферний заповідник.

22.06.1999 р. створено перший в міжнародній практиці три латеральний біосферний резерват "Східні Карпати" на території трьох країн: України, Польщі та Словаччини. Таким чином, природоохоронні ідеї в Україні розвиваються у тісній співпраці з глобальними концепціями і програмами охорони біосфери нашої планети.

Екологічні умови України сприяли формуванню на її території багатой флори. Флора України нараховує 4523 види судинних рослин, близько 800 видів мохоподібних, 1000 видів лишайників, понад 4 тис. видів водоростей, близько 15 тис. видів грибів і слизовиків. Найбільш багатую та оригінальною флорою відзначаються гірські райони — Крим, Карпати, Кременецькі гори.

Таким же багатством і видовою різноманітністю відзначається фауна України, що нараховує 44 800 видів тварин, з них: хребетних — 694 види, птахів — 344, рептилій — 20, земноводних — 17, риб — понад 200, інших — 12 видів.

У 1980 р. була видана "Червона книга Української РСР" — основний документ, в якому узагальнено матеріали про сучасний стан рідкісних і зникаючих видів тварин і рослин України, на підставі якого розробляються

наукові та практичні заходи, спрямовані на їх охорону, відтворення і раціональне використання. Занесення того чи іншого виду до "Червоної книги..." передбачає його охорону, тобто заборону збору та відлову в усіх місцях, де він трапляється.

Верховною Радою України прийнято ряд законів, що регулюють правові основи організації охорони природи і використання природних ресурсів на території нашої держави. У Конституції України вказується: "Кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до Закону" (стаття 13), "Кожен зобов'язаний не заподіяти шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки" (стаття 66).

Закон України "Про охорону навколишнього середовища" (від 25.06.1991 р.) визначив основні вимоги щодо охорони природи і використання природних ресурсів, коло природних об'єктів, що підлягають правовій охороні, органи і громадські організації, які забезпечують охорону природи і регулюють використання природних ресурсів на території України.

До основних принципів охорони навколишнього середовища цим законом віднесено: пріоритетність вимог екологічної безпеки, гарантування екологічно безпечного середовища для життя і здоров'я людей, запобіжний характер заходів щодо охорони навколишнього природного середовища. Ним запроваджено плату за спеціальне використання придонних ресурсів, забруднення навколишнього середовища та погіршення якості природних ресурсів.

Закон України "Про природно-заповідний фонд України" (від 16.06.1992 р.) визначив правові основи організації, охорони та ефективного використання природно-заповідного фонду України, відтворення його природних комплексів і об'єктів. У цьому законі подано класифікацію територій та об'єктів природно-заповідного фонду України, визначено форми власності на них, визначено режим територій та об'єктів природно-заповідного фонду, їхній статус і завдання, вимоги щодо охорони природних комплексів тощо. Державний контроль за дотриманням режиму територій та об'єктів природно-заповідного фонду покладено на Міністерство охорони навколишнього природного середовища та його органи на місцях.

Крім цих базових законів, з питань охорони навколишнього природного середовища ВРУ і КМУ затверджено ще цілий ряд інших Законів України та урядових постанов, а також ратифіковано низку міжнародних конвенцій. Ці питання знайшли своє висвітлення і в кодексах галузевих правових актів України, зокрема, у "Лісовому кодексі України" (від 21.01.1994 р.), "Кодексі України про надра" (від 27.07.1994 р.), "Водному кодексі України" (від 6.06.1995 р.), "Земельному кодексі України" (від 13.03.1992 р.).

Законом України "Про природно-заповідний фонд України" подано офіційне трактування цього важливого поняття.

Природно-заповідний фонд України — це система ділянок суходолу і водного простору, природні комплекси та об'єкти, які мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність, виділені

з метою збереження природної різноманітності ландшафтів, генофонду, тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу та забезпечення фонового моніторингу навколишнього природного середовища.

Законодавством України природно-заповідний фонд охороняється як національне надбання. Україна розглядає цей фонд як складову частину світової системи природних територій та об'єктів, що перебувають під особливою охороною.

Основні проблеми розвитку заповідної справи в Україні зумовлені, перш за все, недосконалістю системи управління у цій сфері, низьким рівнем фінансування, матеріально-технічного забезпечення, недостатнім розвитком спеціальних наукових досліджень, слабкою правовою відповідальністю за порушення режиму заповідних територій та об'єктів.

"Мережу територій та об'єктів ПЗФ передбачається розширяти за рахунок мінімально антропогенне порушених земель та акваторій, а також тих, на яких ширше представлені види тварин і рослин, занесені до Червоної Книги України, та рідкісні рослинні угруповання, занесені до Зеленої Книги України. Має бути забезпечено, щоб у кожній фізико-географічній провінції був щонайменше один природний чи біосферний заповідник або національний природний чи регіональний ландшафтний парк, де охорона природних комплексів і збереження екологічної рівноваги поєднуюватимуться з організованими формами підготовки кадрів, екологічного виховання, екологічного туризму, регламентованого відпочинку на природі" (Постанова Верховної Ради України "Про Програму перспективного розвитку заповідної справи України" від 22.09.1994 р. № 177/94).

6.2. Класифікація об'єктів природно-заповідного фонду України

У Законі України "Про природно-заповідний фонд України" подано класифікацію територій та об'єктів ПЗФ України (стаття 3) та форм власності на території на об'єкти природно-заповідного фонду (стаття 4).

До складу природно-заповідного фонду України входять (рис. 6.1) як природні, так і штучно створені території та об'єкти.

Державний природно-заповідний фонд — це складна система, яка включає в себе чотири підсистеми:

1) природоохоронну та науково-дослідну (біосферні заповідники, заповідники і пам'ятки природи);

Рис. 6.1. Структура типів територій і об'єктів, включених у природно-заповідний фонд (ПЗФ) України

2) природоохоронну та рекреаційну (національні парки і пам'ятки садово-паркового мистецтва);

3) природоохоронну та ресурсно-відновну (заказники природи);

4) науково-дослідну та природоохоронну (ботанічні сади, дендрологічні та зоологічні парки).

Залежно від рівня наукової і природоохоронної цінності заказники, пам'ятки природи, ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки та парки - пам'ятки садово-паркового мистецтва отримують статус державного або місцевого значення. Залежно від походження та інших особливостей природних комплексів та об'єктів, що оголошуються заказниками чи пам'ятками природи, заказники поділяються на ландшафтні, лісові, ботанічні, загально зоологічні, орнітологічні, ентомологічні, іхтіологічні, гідрологічні, геологічні, палеонтологічні та карстово-спелеологічні; пам'ятки природи поділяються на комплексні, ботанічні, зоологічні, гідрологічні та геологічні.

Станом на 1 січня 2004 р. природно-заповідна мережа України охоплювала 7023 територій та об'єктів загальною площею понад 2,7 млн. га.

Співвідношення територій і об'єктів, включених у природно-заповідний фонд України, показано на рис. 6.2

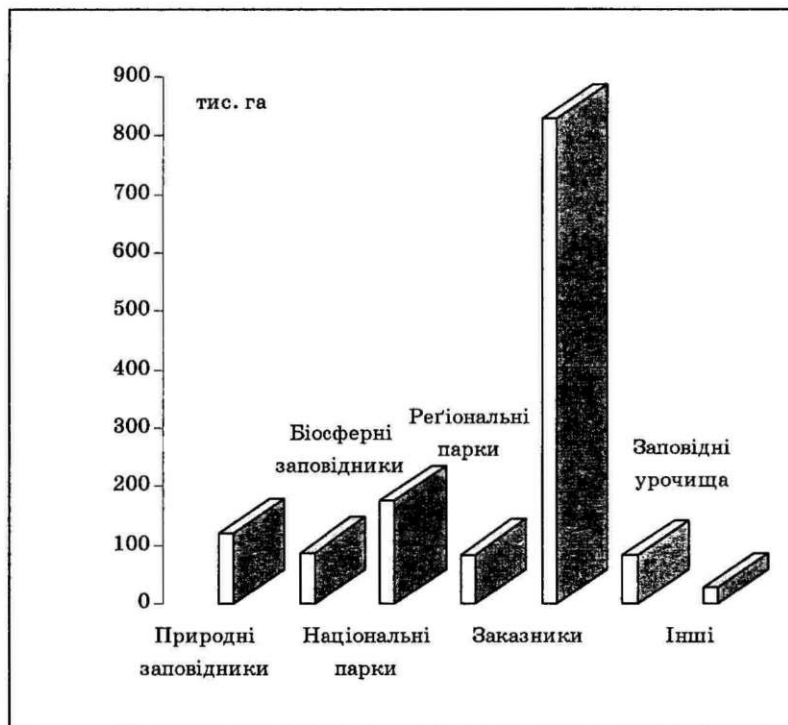

Рис. 6.2. Співвідношення (у тис. га) територій і об'єктів, включених у природно-заповідний фонд України

Природні заказники й заповідники, яких в Україні найбільше і які займають найбільшу площу охоронних територій, обмежені як територіально, так і функціонально. Як правило, вони займають невеликі за площею території без наявності буферних зон. Обмеження будь-якої діяльності на суміжних територіях зводиться лише до рекомендацій не розміщувати поблизу об'єктів природно-заповідного фонду екологічно небезпечне виробництво. Це веде до незахищеності периферійних ділянок із статусом суворого заповідання від впливу сільськогосподарської, лісгосподарської, рекреаційної діяльності та промислового виробництва (табл. 6.2).

Жорстке обмеження будь-якого господарського використання резервованих територій викликає негативне відношення місцевого населення і супроводжується частими порушеннями природоохоронного законодавства. Функціональні обмеження, зокрема проведення лише науково-дослідної та природоохоронної діяльності ставлять установу в жорстку залежність від державного фінансування, яке знаходиться далеко не на належному рівні. Окрім цього, збережені найбільш цікаві природні утворення держави є практично недоступними для відвідування як закордонними, так і вітчизняними громадянами.

Біосферні та природні заповідники України

№ з/п	Назва	Підпорядкування	Рік створення	Загальна площа, га	Площа земель у постійному користуванні, га
1	2	3	4	5	6
Біосферні заповідники					
	Асканія Нова	УААН	1985	33 307,6	11 312,3
2.	Чорноморський	НАНУ	1986	89 129,0	70 509,0
3.	Карпатський	Мінекоресурсів	1993	53 630,0	31 977,0
4.	Дунайський	НАНУ	1998	46 402,9	22 662,0
5.	Східні Карпати	Мінекоресурсів	2002	—	—
Природні заповідники					
1.	Кримський	Державне управління	1923	44 175,5	44 175,5
2.	Канівський	Національний університет імені Т. Г. Шевченка	1923	2 049,3	2 049,3
3.	Український степовий	НАНУ	1961	2 768,4	2 768,4
4.	Луганський	НАНУ	1968	1 575,5	1 575,5
б.	Поліський	Держкомлісгосп	1968	20 104,0	20 104,0
6.	Ялтинський гірсько-лісовий	Держкомлісгосп	1973	14 523,0	14 523,0
7.	Мис Мартьян	УААН	1973	240,0	240,0
8.	Карадазький	НАНУ	1979	2 855,2	2 855,2
9.	"Розточчя"	Міносвіти	1984	2 084,5	2 084,5
10.	"Медобори"	Держкомлісгосп	1990	10 516,7	10 516,7
11.	Дніпровсько Орільський	Держкомлісгосп	1990	3 766,2	3 766,2
12.	Єланецький степ	Мінекоресурсів	1996	1 675,7	1 675,7
13.	Горгани	Мінекоресурсів	1996	5 344,2	5 344,2
14.	Казантипський	Мінекоресурсів	1998	450,1	450,1
15.	Опуцький	Мінекоресурсів	1998	1 592,3	1 592,3
16.	Рівненський	Держкомлісгосп	1999	47 046,8	47 046,8
17.	Черемоський	Держкомлісгосп	2001	2 975,7	2 975,7

Працівники природних заповідників, розуміючи складність цієї проблеми, часто проводять краєзнавчу екскурсійну діяльність, мотивуючи це необхідністю проведення екоосвітньої та ековиховної роботи, яка є однією з додаткових функцій цих природоохоронних установ. Проте, ця діяльність є можливою лише під керівництвом працівників заповідника на спеціально облаштованих екологічних стежках, створення яких вимагає додаткових коштів.

Натомість, серед туристів дедалі більшої популярності набувають установи природно-заповідного фонду, які передбачають поліфункціональне використання територій. Це національні природні парки й регіональні ландшафтні парки. У структурі їхньої діяльності рекреаційне природокористування займає одне з чільних місць (табл. 6.3).

Таблиця 6.3.

Національні природні парки та їх мережа в Україні

№ з/п	Назва	Рік створення	Загальна площа, га	Площа земель у постійному користуванні, га
1.	Карпатський	1980	50 303,0	38 591,0
2.	Шацький	1983	48 977,0	18 810,0
3.	"Синевир"	1989	40 400,0	27 208,0
4.	Азово-Сиваський	1993	52 154,0	52 154,0
5.	Вижницький	1995	7 928,4	7 013,4
6.	"Подільські Товтри"	1996	261 316,0	3 015,0
7.	Святі гори	1997	40 589,0	11 878,0
8.	Яворівський	1998	7 078,6	2 885,5
9.	"Сколівські Бескиди"	1999	35 684,0	24 702,0
10.	Деснянсько-Старогутський	1999	16 215,1	7 272,6
11.	Ужанський	1999	39 159,3	14 904,6
12.	"Гуцульщина"	2002	32 271,0	7 606,6
13.	Галицький	2004	14 600,0	14 600,0

Національні парки поряд із природоохоронною функцією виконують рекреаційну. Саме завдяки цій категорії на національному рівні практично розв'язується суперечність між збереженням природної краси та її рекреаційним використанням.

Залежно від цільового призначення, природоохоронного статусу, територіальної і ландшафтної структури заповідних об'єктів, С. М. Стойко виділив їх основні функції:

Науково-дослідна функція. Полягає у можливості проведення в заповідних територіях систематичних стаціонарних досліджень, результати яких використовують при науковому обґрунтуванні раціонального природокористування, рекреаційного навантаження тощо.

Екологічна функція. Надання платних екологічних, соціальних і рекреаційних послуг туристам та екскурсантам відіграє важливу роль у формуванні власних фінансових ресурсів установ ПЗФ в умовах ринкових відносин.

Соціальна функція. Властива національним паркам, охоронним ландшафтним районам, паркам-пам'ятникам садово-паркового мистецтва. В умовах існуючих темпів урбанізації перед ними стоїть важливе завдання — забезпечення рекреаційними ресурсами населення міст й індустріально-промислових агломерацій.

Природо-пізнавальна функція. Властива екосистемам як природного, так і культурного походження. Природні екосистеми дають змогу ознайомитись туристам і краєзнавцям з визначними пам'ятками та явищами природи, красивими пейзажами; відвідати екологічно чисті об'єкти; побачити екзотичний тваринний і рослинний світ; відвідати історичні місця і споруди;

познайомитись з інтродукованими видами рослин і тварин та їх адаптацією до нових екологічних умов.

Культурно-освітня та дидактична функція. Полягає у сприянні розвитку загальноосвітньої сфери людини, розширенні її природничого і краєзнавчого світогляду, вихованні природоохоронної активності та відповідальності за стан природи як національного, так і загальнолюдського багатства. Історичний аналіз взаємодії суспільства й біосфери свідчить про значення природних багатств не лише для біологічного виживання людини, але й для її інтелектуального і духовного розвитку.

Ландшафтно-естетична функція. Розуміючи важливе значення навколишньої природи, людина здавна прагнула зберегти не лише корисні для неї природні ресурси, а й естетично вартісні ландшафти. Саме завдяки цьому в Україні у ХІХ ст. створювалися прекрасні ландшафтні парки (Софіївка, Олександрія, Тростянець тощо), ботанічні сади, бралися під охорону мальовничі скелі, старі дерева й урочища.

6.3. Особливості природно-заповідного фонду Карпатського регіону

До складу Карпатського туристичного регіону належать чотири області заходу України: Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська й Чернівецька.

В Українських Карпатах створені й функціонують 6 НПП: Карпатський (1980 р.), "Синевир" (1989 р.), Вижницький (1995 р.), "Сколівські Бескиди" (1999 р.), Ужанський (1999 р.) та "Гуцульщина" (2002 р.).

У Львівській області нараховується понад 400 об'єктів природно-заповідного фонду, в тому числі заповідник "Розточчя", національні парки Яворівський і "Сколівські Бескиди", 23 заказники, 240 пам'яток природи, 55 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва.

НПП "Сколівські Бескиди" створений у 1999 р. на площі 35 684 га. Межі парку в основному збігаються з межами природних ландшафтів і проходять вододільними хребтами та руслами річок. До парку повністю або частково ввійшли кілька раніше створених заповідних територій: лісовий заказник загальнодержавного значення "Сколівський", ландшафтні заказники загальнодержавного значення "Зелеміль" (частково) та місцевого значення "Майдан", заповідні урочища "Дубинське", "Сопіт", "Журавлине".

У ґрунтовому покриві переважають бурі гірсько-лісові, дуже щебенисті ґрунти, сприятливі для росту досить численних видів, з яких лише судинних рослин налічується близько 600 видів (понад третина флористичного багатства Карпат).

Різноманітність ландшафтів Сколівських Бескидів визначається особливостями тектонічної і геологічної будови. У північній частині парку формуються ландшафти крайового низькогір'я, подекуди вкриті залишками ялицево-букових лісів. Численними допливами Стрию вони розчленовані на невеликі за площею низькогірні хребти. У місцях виходу твердих пісковиків поширені скельні утворення, які взяті під охорону як геологічні пам'ятки природи.

Значну частину парку займають середньогірні ландшафти з смерековими та смереково-ялицево-буковими лісами. Вони відзначаються відносно великими абсолютними висотами — до 1100—1200 м, значною стрімкістю схилів і найбільшою залісненістю. Долини потоків, які течуть у зоні поширення ямненських пісковиків, мають вигляд мальовничих ущелин. Одна з них — долина Кам'янки — охороняється як геоморфологічна пам'ятка природи. Вишукана естетична цінність бескидських ландшафтів, етнографічна специфіка бойківського краю, гостинність місцевих жителів забезпечують високий рекреаційний потенціал парку для туризму.

У межах парку знаходиться Всеукраїнська дитяча оздоровниця — **курорт Східниця з джерелами гідрокарбонатнонатрієвих** з підвищеним вмістом органічних решток мінеральних вод. Мінеральна вода виявлена також між населеними пунктами Корчин і Верхнє Синьовидне. Для науково-пізнавального туризму інтерес становить городище древньоруського літописного міста-фортеці Тустані (X—XIII ст.) на вражаючих суворістю скелях.

Існують потенційні можливості для розвитку агротуризму в селах Майдан, Урич, Крушельниця, Підгородці, Корчин, Сопіт, Завадка, Росохач, Сухий Потік, Мита.

Рекреаційний потенціал парку дозволяє розглядати туризм як один з пріоритетних напрямів його діяльності.

Надсянський регіональний ландшафтний парк створений у 1997 р. в Турківському районі на площі 19 428 га. Він безпосередньо межує з польським регіональним ландшафтним парком "Долина Сяну". Обидва ландшафтні парки включені у міжнародний польсько-словацько-український біосферний заповідник "Східні Карпати". Ландшафтний парк розміщений на висоті 650—950 м над рівнем моря. Гребені гір покриті численними тріщинами. Найвищими вершинами є гори Санковська Кичера (850 м), Кичерка (769 м) і Вершок (815 м).

В Івано-Франківській області нараховується 147 об'єктів природно-заповідного фонду. Серед них: значні за площею гірсько-лісові резервати "Садки", "Джурджівський", "Княздвірський", "Скит Манявський", найбільший у регіоні **Карпатський НПП** та НПП "Гуцульщина" і "Галицький".

Карпатський НПП — це перший в Україні національний парк, утворений в 1980 р. Загальна площа парку — 50,3 тис. га. НПП розташований на північно-східному макросхилі Українських Карпат. Його протяжність з півночі на південь становить 55 км і з заходу на схід — 20 км.

Територія парку репрезентує райони середньогірських Скибових Горган, Ясинсько-Верховинської міжгірної котловини та Чорногорського масиву з слідами давнього зледеніння.

Національний парк охоплює верхів'я річок Пруту і Чорного Черемошу з г. Говерлою і включає 12 паркових лісництв, земельний фонд селянських спілок, а також землі селищних та сільських рад — Яремчі, Микуличина, Кременця, Ворохти, Яблуниці. Найгустіше заселена частина Карпатського

НПП лежить у північно-західній частині Ворохта-Путильського низькогір'я (900—1000 м) — вузької улоговини, що простягається від верхів'їв Пруту (Яблуницького перевалу) до Сучави (з північного боку) між Горганями і Покутсько-Буковинськими Карпатами та Братківським хребтом, Чорногорою та Гринявськими горами (з південного боку).

Флора парку налічує понад 1100 видів рослин, зокрема 70 видів дерев і 110 видів чагарникових. У Чорногорському і Горганському масивах зосереджено чимало ендемічних, реліктових та рідкісних видів рослин, з яких близько 20 видів занесено до Червоної книги України. Це сосна кедрова європейська, рододендрон східнокарпатський, аконіт жакена, дріара восьмипелюсткова, первоцвіт дрібний, радіола рожева, сон білий, чотири види тирличів (жовтий, крапчастий, роздільний, весняний), арніка гірська тощо. Близько 350 видів дикоростучих рослин мають лікувальне значення і використовуються в народній медицині.

На території парку живуть представники 46 видів ссавців та близько 180 видів птахів, плазунів, земноводних і риб. Найціннішими з них є ендемічні види, котрі за межами Карпат ніде не трапляються, а також реліктові, які вижили з минулих геологічних епох. Зокрема, серед ендеміків назвемо такі види, як тритон карпатський, глухар карпатський, білоспинний дятел, карпатська білка, снігова полівка, серед реліктів — бурий ведмідь, кедрівка, саламандра плямиста тощо. До Червоної книги України внесені зубр, кіт лісовий, беркут, змієїд, лелека чорний, снігова полівка, пугач, тритон гірський, саламандра. У 1987 р. у парку відтворено поголів'я рідкісної породи гуцульських коней. Жива природа НПП має характер "острівної" гірської тайги.

Основне завдання парку полягає у збереженні природи східного макросхилу Українських Карпат, його гірських і долинно-річкових ландшафтів, цінних історичних, архітектурних та етнографічних пам'яток.

Карпатський національний парк є одним з основних рекреаційних районів Карпатського регіону та України. Кліматичні і географічні умови парку сприятливі для відпочинку та оздоровлення. Тут створена потужна матеріально-технічна база рекреаційного обслуговування. Функціонує 5 турбаз, 13 закладів відпочинку, 11 санаторіїв, 6 оздоровчих таборів.

Природними рекреаційними ресурсами виступають м'який клімат, лісові масиви, водні рекреаційні ресурси, лікувальні мінеральні води, численні природоохоронні об'єкти, історико-культурні пам'ятки. Рельєф території та тривалість снігового покриву сприятливі для розвитку різних видів гірськолижного спорту. В літньо-осінній період відпочиваючим пропонується цікава туристично-екскурсійна програма.

Уся територія парку поділяється на функціональні зони:

заповідна зона — призначена для охорони та відновлення найбільш цінних природних комплексів, режим якої визначається відповідно до вимог, встановлених для природних заповідників;

зона регульованої рекреації — в її межах проводяться короткотерміновий відпочинок та оздоровлення населення, огляд особливо

мальовничих і пам'ятних місць; у цій зоні дозволяється влаштування та відповідне обладнання туристичних маршрутів і екологічних стежок; забороняються рубки лісу головного користування, промислове рибальство й мисливство, інша діяльність, яка може негативно вплинути на стан природних комплексів та об'єктів заповідної зони;

зона стаціонарної рекреації — призначена для розміщення готелів, мотелів, кемпінгів, інших об'єктів обслуговування відвідувачів парку;

господарська зона — в її межах проводиться господарська діяльність, знаходяться об'єкти комунального призначення парку, а також землі інших землевласників та землекористувачів, включені до складу парку, на яких господарська діяльність здійснюється з дотриманням загальних вимог щодо охорони навколишнього природного середовища. На цих землях дозволяється будівництво житлових, культурно-побутових, виробничих, адміністративних, рекреаційних та інших об'єктів відповідно до генеральних планів населених пунктів і проектів районного планування. Тут ведуться традиційні художні промисли.

Рекреаційну та рекреаційно-господарську зону Карпатського НПП використовують для організованого туризму: тут допускається формування окультурених ландшафтів, розташовані місця відпочинку, санаторно-курортні та туристичні комплекси, створено туристичні та пізнавальні стежки.

З метою ознайомлення з природними екосистемами і геологічними та геоморфологічними пам'ятками у парку прокладена широка мережа екотуристичних маршрутів: ботанічний, зоологічний та географічний на Брескул (1910 м), ландшафтний на Говерлу (2061 м), ботанічний та ландшафтно-географічний на гору Піп Іван, загально-краєзнавчий на "Скелі Довбуша" та багато інших.

Заслужують на увагу в Карпатському НПП зони відпочинку "Воротищі", "Закуток" (Підліснівське лісництво), "Женець" (Женецьке лісництво), "Ребровач", "Трамплін" (Татарівське лісництво), "Говерла", "Багончик" (Ворохтянське лісництво), "Гострий ґрунь" (Вороненківське лісництво), "Карпатський дивоцвіт" (Яблунецьке лісництво). Однією з найкращих є "Воротищі" площею 15 га, що розміщена в селі Микуличин. Зона відпочинку поділена на дві підзони: перша — історично-інформаційна з відповідним павільйоном, друга — рекреаційно-розважальна з колибою, джерелом цілющої води, художньо обладнаними місцями для відпочинку.

Професійно підготовлені туристи взимку можуть скористатися гірськолижними трасами: гірського слалому в Татарівському та біатлонною в Яблунецькому лісництвах національного парку, водники в теплий період — трасою водного слалому та водно-спортивною трасою Прутом.

Щорічно Карпатський НПП відвідує близько 32—35 тис. туристів, що обліковуються адміністрацією парку на головній входній брамі до Говерли. Особливо проблематичними є питання, пов'язані зі сходженням на Говерлу і зумовлені ними рекреаційні навантаження (В. І. Гетьман, Ю. В. Зінько).

НПП "Гуцульщина" створений у 2002 р. на площі 32,271 тис. га (у тому числі 7606 га надані НПП у постійне користування). Національний парк

розташований у Покутсько-Буковинських Карпатах на території Косівського адміністративного району, де найвиразніше і найповніше збереглися прадавні самобутні промисли, традиції і звичаї гуцулів. Ця територія відзначається великою історико-культурною цінністю, зокрема, тут щорічно відбувається всесвітній Гуцульський фестиваль. Унікальні ландшафтні комплекси й гірські екосистеми (23 пам'ятки природи) тут органічно поєднані з колоритним етнокультурним середовищем та багатими рекреаційними ресурсами.

Рельєф парку складений низкою низькогірних та середньо-гірних хребтів, що простягаються паралельними пасмами з північного заходу на південний схід. Найвища вершина парку — Грегів (1472 м) — її схили вкриті кам'яними розсипами-греготами. На окремих хребтах, зокрема на Сокільському, виступають скелі висотою 20—40 м, які є популярним місцем тренувань туристів та альпіністів.

Територією парку протікають численні річки й потоки. Найбільші з них — Черемош, Рибниця, Лючка, Пістинька. У гірській місцевості та при виході з гір річки утворюють переكاتи і водоспади, які місцеве населення називає "гуками" через гуркіт, який вони створюють. Гірські водоспади та плеса річок виступають зонами масового відпочинку населення краю та численних рекреантів. На Черемоші існують умови для розвитку водного туризму. В урочищі Лебедин на висоті 650 м знаходиться перлина "Гуцульщини" — озеро Лебедине, мальовниче плесо якого в обрамленні смарагдових гір вабить до себе екотуристів з усіх куточків країни.

Переважаючим типом рослинності парку виступають лісові екосистеми, на них в горах припадає 60 %, а в передгір'ях близько 24 % території НПП. Основними лісоутворюючими породами в горах виступають бук, смерека (ялина), дуб, ялиця, граб. У низинній частині переважають листяні ліси, переважно дубові. Під горами Грегів і Ігрець збереглися смерекові праліси, а на хребтах Сокільському і Каменистому — букові праліси з домішкою ялиці та явора. Загалом флора парку включає понад 950 видів судинних рослин, 10 % яких належать до ендемічних, рідкісних і зникаючих видів.

У лісах "Гуцульщини" водяться кабан дикий, олень благородний, козуля європейська, бурсук, куниця лісова, видра, кіт лісовий, ведмідь бурий, рись звичайна, бурозубка альпійська тощо, орнітофауна парку налічує близько 190 видів.

На території НПП "Гуцульщина" розташовані численні туристичні бази, бази відпочинку, санаторії. У забудові рекреаційних споруд використано елементи народної гуцульської архітектури, які органічно поєднуються з ландшафтами, створюючи шедеври архітектурно-паркового мистецтва.

Для потреб екотуризму адміністрацією парку маркується розгалужена мережа еколого-пізнавальних стежок, з них найпопулярніші серед туристів: на хребти Брусний, Каменистий, на гори Клифу, Рокиту, Михалків, в урочище "Дубина".

Державний заповідник "Горгани" створений у 1996 р. на площі 5344,2 га. У заповіднику під охороною знаходяться унікальні природні ландшафти

та екосистеми Довбушанських Горган — найнедоступнішого, найвисокогірнішого й найбільш кам'янистого хребта Скибових Горган. Найнижча точка заповідника знаходиться в урочищі Глодище (1140 м), а найвища — Довбушанка (1754,6 м). До заповідника увійшли такі стрімкі вершини Горган, як: Ведмежик (1737 м), Поленський (1693,3 м), Пікун (1657 м), Козій Горган (1617 м), Бабин Погар (1478 м), Скалки Верхні (1596,8 м), Скалки Нижні (1313 м) та ін.

Пралісами вкрито 84 % площі заповідника. Найбільшу цінність мають реліктові, дуже рідкісні в Карпатах смереково-кедрові та кедрово-смерекові ліси. Вище смуги лісів (1000—1200 м) до висоти 1600—1700 м знаходяться субальпійське криволісся сосни гірської (жереп) та розлогі кам'яні розсипища. Флора наземних хребетних ссавців налічує 58 видів, 61 вид птахів, 6 видів плазунів та 10 видів земноводних.

Є у заповіднику "Горгани" унікальний потік Ситний, що зароджується на схилі гори Ведмежик і невдовзі в урочищі Нивка зникає під товщею кам'яного осипища й знову "виринає" на денну поверхню за 0,5 км нижче.

Заповідник відкритий для відвідування лише організованих екотуристичних груп. У його межах прокладено науково-пізнавальну екостежку, а поза заповідною зоною промарковано кілька туристичних маршрутів.

У Закарпатській області нараховується 415 об'єктів природно-заповідного фонду держави сумарною площею 1,54 тис. км². Серед них: міжнародний біосферний резерват "Східні Карпати", Карпатський біосферний резерват, Карпатський НПП, НПП "Синевир", 38 заказників державного та місцевого значення, 349 пам'яток природи, 22 пам'ятки садово-паркового мистецтва, 3 заповідні урочища тощо.

Карпатський біосферний заповідник створений у 1968 р., з 1992 р. входить до мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО, з 2000 р. виступає українським партнером проекту WWF "Ініціатива Карпатського Екорегіону". Загальна площа заповідника становить 57 880 га.

У складі Карпатського біосферного заповідника налічується шість відокремлених масивів та ботанічні заказники державного значення "Чорна Гора" і "Юлівська Гора". Вони розміщені на території Рахівського, Тячівського, Хустського та Виноградівського районів Закарпатської області в межах висот від 180 до 2061 м. Така територіальна структура репрезентує практично все ландшафтне та біологічне різноманіття Українських Карпат. Тут представлені найкраще збережені карпатські екосистеми, які є сховищами для багатьох рідкісних і зникаючих видів рослин і тварин.

У заповіднику відмічено 64 види рослин і 72 види тварин, занесених до Червоної книги України та до Європейського Червоного списку. Майже 90 % його території вкрито лісами. Тут представлений весь комплекс висотної поясності Українських Карпат — від ділянок передгірних луків і дібров до альпійського поясу з лучними, скельно-лишайниковими ландшафтами.

На його території розгорнута мережа еколого-освітніх, науково-пізнавальних маршрутів та інформаційних центрів, працює єдиний в Україні Музей екології гір та історії природокористування Карпат (Рахів).

Кожен із заповідних масивів (Чорногірський, Марамороський, Свидовецький, Кузійський, Угольсько-Широколужанський і "Долина нарцисів"), що входять до складу Карпатського біосферного заповідника, вирізняється своїми характерними, неповторними природними об'єктами.

Візитівкою *Чорногірського масиву* є найвища вершина України — Говерла, яка піднімається над рівнем моря на 2061 м. Поряд височать інші карпатські двотисячники — Петрос, Ребра, Бребенескул та ін. Рельєф високогір'я Чорногірського хребта носить сліди давнього зледеніння з характерними льодовиковими формами: карами та троговими долинами.

Марамороський заповідний масив знаходяться у Рахівських горах (відроги Марамороського кристалічного масиву), що лежать на південь від Чорногори. Масив складений з твердих кристалічних порід, така геологічна будова обумовлює унікальність рельєфу цієї території, якій властиві глибокі міжгірні долини, льодовикові цирки, численні скелясті гребені та вершини (найвища — Піп Іван Марамороський, 1937 м). Через такий рельєф Марамороську частину Українських Карпат називають Гуцульськими Альпами.

Свидовецький заповідний масив охоплює найвищу частину Свидовця з вершинами Велика (1883 м) й Мала Близниці (1878 м), розлогими масивами пралісів і величними субальпійськими луками з розсипами едельвейсів, льодовиковими цирками і карами. За рейтингом туристичної популярності цей район поступається в Українських Карпатах тільки Чорногорі.

Кузійський заповідний масив охоплює південні відроги Свидовецького хребта з пануючими вершинами Кимпа (1091 м) і Полянський (1094 м). Тут, на окремих скельних виходах збереглися осередки тиса ягідного — реліктової рослини, яка дійшла до нас з дольодовикової епохи.

Угольсько-Широколужанський заповідний масив — найбільша частина Карпатського біосферного заповідника й водночас найбільший осередок букових пралісів у Європі. Південна частина масиву знаходиться у Пенінській зоні вапнякових стрімчаків з добре розвинутим карстом. Тут представлені найрізноманітніші підземні карстові об'єкти: печери, гроти, шахти, колодязі тощо. Тільки на території заповідного масиву їх налічується понад тридцять. Серед них і найбільша печера Українських Карпат — Дружба, сумарна довжина ходів якої становить близько одного кілометра. У печері Молочний камінь знайдена пізньо-палеолітична стоянка стародавньої людини. А серед надземних вапнякових утворів виділяється унікальний природний міст, відомий під назвою Кам'яного. Для території масиву властиві оригінальні геоморфологічні утвори — вапнякові стрімчаки, висота яких сягає понад 70 м. Значне багатство неживої природи масиву доповнюється великим різноманіттям живих об'єктів.

Заповідний масив "Долина нарцисів" знаходиться у Хустсько-Солотвинській долині на терасі Тиси біля с. Кіресі (Хустський район). Це

унікальний ботанічний об'єкт, в якому охороняється останній в Європі рівнинний осередок нарцису вузьколистого.

Вулканічні Карпати представлені у Карпатському біосферному заповіднику двома невеликими за площею заказниками **"Чорна гора"** та **"Юлівська гора"**, які отримали свою назву від однойменних вершин Гутинського хребта. Рослинність цих масивів сформована унікальними для Українських Карпат деревостанами з дубів скельного, багатоплідного, бургундського. Лише у цих масивах заповідника поширений ряд рідкісних видів тварин середземноморського походження. Завдяки близькому розміщенню значних населених пунктів, зокрема Виноградова, ці осередки дикої природи мають велике рекреаційне значення.

Біосферний заповідник "Східні Карпати" — це єдиний у світі цілісний тристоронній біосферний резерват у межах Польщі, Словаччини й України, утворений у 1992 р. (українську частину включено у 1998 р. спеціальним рішенням ЮНЕСКО).

Українська частина біосферного заповідника "Східні Карпати" має площу 58 587 га і складається із "Ужанського" НПП, що розташований у верхів'ях долини річки Уж, та РЛП "Надсянський". Ужанський національний парк безпосередньо межує зі словацьким національним парком "Полонини" та польським "Бещади". А ландшафтний парк "Надсянський" межує з польським регіональним ландшафтним парком "Долина Сяну".

Ужанський НПП створений у 1999 р. на площі 39 159 га. Утім, заповідні резервати "Стужиця" площею 331,8 га і "Тиха" площею 14,9 га існували на території сучасного парку ще з 1908 р.

Парк розташований на південному схилі Східних Карпат, його територія простягається вздовж верхів'я Ужа (притоки Тиси) і має видовжену форму довжиною 45 км і шириною 3—18 км. Найвищими вершинами є такі гори: Стінка (1092 м), Кременець (1214 м), Мала Равка (1303 м), Канчова (1111 м), Черемха (1133 м), Велика Семенівка (1091 м), Розсипанець (1107 м), Кінчик (1251 м) та Ополонок (1133 м). Басейни трьох великих річок — Дністра, Сяну та Тиси — сходяться разом у межах території парку на Ужоцькому перевалі (855 м). Саме тут проходить Європейський вододіл між Балтійським та Чорним морями.

У селах Ужок, Стужиця, Жорнава, Сіль є мінеральні джерела. Ця вода насичена діоксидом вуглецю з великою кількістю бору. Зазвичай, її широко використовують тутешні мешканці.

Цікава територія парку і в спелеотуристичному плані. Тут біля села Княгиня є малодосліджені карстові печери.

НПП "Синевир" створений у 1989 р. на площі 50,3 тис. га. Парк знаходиться у верхів'ях долини Тереблї з унікальними середньогірними ландшафтами Горган, смерековими масивами, численними потічками та озерами на чолі з найкоштовнішою "перлиною" Українських Карпат — озером Синевир. Недалеко знаходиться Синевирська Поляна — найвище розміщений населений пункт України.

Не менш мальовничими заповідними урочищами парку є гірське озеро з назвою Озірце на північно-східному макросхилі Гропи, а також олігогрофні (з випукло-сферичною поверхнею) болота "Глуханя" та "Замшатка".

Рослинний і тваринний світ парку вражають своїм багатством — тут охороняється понад десять тисяч вищих судинних рослин, а також 43 види ссавців, 91 — птахів, 7 — плазунів, 12 — земноводних, 24 — риб, більше 10 000 видів безхребетних організмів.

Унікальним та єдиним в Європі є Музей лісосплаву, що знаходиться в парку на Чорній Ріці (Озерянці), лівій притоці Тереблі. Гребля (Клаузура) (утворене водосховище називається Клаузе), в якій знаходиться музей, була побудована ще в середині XIX ст. на цій річці для сплаву лісу з гір в долину. Під час повеней гребля неодноразово руйнувалась, зараз відновлюється. Серед збережених донині експонатів музею — знаряддя праці лісорубів.

У НПП "Синевир" облаштовані екологічні стежки, туристичні кінні та веломаршрути, є кінна ферма, де утримуються коні для верхової їзди. Розроблені пішохідні туристичні та спеціальні маршрути різної категорії складності на найвищі точки території парку. На території парку є всі можливості для розвитку сільського зеленого туризму. Для цього можуть використовуватись кордонні (помешкання лісника) та мисливські будинки (всього 16 будинків на 100 осіб).

У Чернівецькій області під охороною держави зараз перебуває 286 заповідних територій та об'єктів, у тому числі 7 заказників і 8 пам'яток природи загальнодержавного значення, а також 136 пам'яток природи, 40 парків — пам'яток садово-паркового мистецтва та 39 заповідних урочищ місцевого значення.

Загальна площа природно-заповідного фонду Чернівецької області становить 56 389,5 га, що становить 6,9 % території області. Цей показник майже в 2 рази перевищує загальнодержавний.

До складу заказників державного значення входять ландшафтні заказники у Лужках, Стебнику, Цецино, орнітологічний заказник Дарницький, лісові заказники Лунківський та Петровецький. До пам'яток природи державного значення відносяться урочище Білка, печери Буковинка, Попелюшка, Баламутівська, Шилівський ліс, Тисовий яр.

Основним екотуристичним репрезентом Буковинських Карпат виступає Вижницький національний парк.

Вижницький НПП створений у 1995 р. на площі 7928,4 га. Охоплює Вижницьке і Берегометське (частково) лісництва Берегометського держлісгоспу й створений з метою охорони низь-когірних ландшафтів Буковинських Карпат. Парк лежить у межах річки Черемошу й Сірету, басейни яких ділять його майже порівну, в адміністративних межах Вижницького району.

Східна, сіретська, частина парку має більш згладжені контури гірських пасем, ширші долини його приток — Сухого та Стебника, меншу кількість відшарувань геологічних відкладів та кам'янистість. При середніх для всього парку висотах пасом 750—1000 м над рівнем моря абсолютні висоти русла

Сірету сягають 470—500 м, а русла Черемошу — 340—390 м. Західна, черемоська, частина парку в басейні річок Великої та Малої Виженки розчленована значно глибше й інтенсивніше. Тому тут більш поширені стрімкі схили з частими виходами на денну поверхню геологічних відкладів, мальовничі скелі, численні водоспади, ущелини.

У парку для потреб екотуристів створена мережа пізнавальних стежок, якими охоплено найцікавіші природні атракції району. Велику увагу адміністрація парку приділяє розвитку сільського зеленого туризму, основними центрами якого виступають поселення Вижниця і Виженка. НПП "Вижницький" перспективний для розвитку пішохідного, мисливського, велосипедного, а також сільського екотуризму.

Цікавими теренами екотуризму на Буковині виступають Черемоський та Путильський регіональні ландшафтні парки.

При визначенні перспектив розвитку рекреаційної діяльності та, зокрема, туризму в Українських Карпатах слід врахувати, що пріоритет повинні мати ті типи чи види, які є популярними і (і сьогодні та перспективними напрямками розвитку рекреаційної діяльності на національному та міжнародному рівнях. А саме:

санаторно-курортна рекреація на базі наявних бальнеологічних ресурсів, дефіцитних на світовому ринку;

мобільні види (пішохідний, велосипедний, лижний, водний) туризму, які стають дедалі популярнішими у розвинутих країнах (мото- й автотуризм повинен організовуватися обмежено, виключно в межах автошляхів);

гірськолижний відпочинок;

агротуризм з аспектами етнотуризму.

Названі напрямки, при належному розвитку, здатні репрезентувати туристичний потенціал Українських Карпат як на національному, так і на міжнародному туристичних ринках.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ.

1. Опишіть історію розвитку заповідної справи в Україні.
2. Як класифікують об'єкти державного природно-заповідного фонду України?
3. Дайте краєзнавчу характеристику заповідникам та національним паркам Українських Карпат.
4. В чому полягає туристично-краєзнавча цінність екологічних стежок? Які екологічні стежки ви знаєте?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

Базова [4, 7, 16, 17]

Допоміжна [5, 6, 8, 9, 10]

Розділ 7. ОРГАНІЗАЦІЯ ВИКОРИСТАННЯ ПЕЧЕР ДЛЯ ЦІЛЕЙ ТУРИЗМУ

7.1. Печери як об'єкт краєзнавства.

"Печери... По-різному називають їх люди: підземна казка, світ чудес, восьме диво... Та в кожному випадку - це частинка рідної землі, унікальний, неповторний дивосвіт, який ми повинні вивчати і оберігати".

Печери природного походження - це порожнини у верхніх шарах земної кори, які мають на денній поверхні один або кілька отворів.

Найпоширеніші печери в розчинних геологічних породах - вапняках, крейді, гіпсі, ангідриді, кам'яній солі. Відомі печери у вапнякових туфах, конгломератах, гранітах, базальтах, вулканічних породах, а також льодові.

За генезисом печери поділяють на:

- корозійні,
- ерозійні,
- гравітаційні,
- абразійні,
- антропогенні тощо.

За віком печери поділяють на активні, реліктові та викопні. За направленістю печери бувають горизонтальні, вертикальні, нахилені та складні (в тому числі багатоповерхові); за формою - лантухоподібні, коридорні, лабіринтові; за глибиною - колодязі, шахти; за мікрокліматом - статичні й динамічні, теплі та холодні; за наявністю води - сухі та обводнені.

Утворення печер пов'язано з розчинюючою дією води, що проникає в тріщини. Розширюючи тріщини, вода створює в товщі породи складну систему каналів. У зоні горизонтальної циркуляції, де вода спричиняє найбільш розчинюючий ефект, утворюється магістральний канал, який поступово розширюється за рахунок сусідніх невеликих тріщин і стягує води з суміжних каналів. Так поступово формується підводна річка. Але при розширенні нових тріщин і частковій закупорці старих каналів, принесенні з поверхні уламкових матеріалів або внаслідок обвалу стелі річка може прокласти собі новий підземний шлях стоку, а попередні галереї стають сухими.

Печера може мати лише один вхідний отвір. На протилежному кінці вона буде закінчуватися або системою дуже вузьких ходів і тріщин, або обвальними чи натічними утвореннями, що закупорюють її. Такі печери називають **сліпими**. Можливі печери з виходами з двох боків. Це так звані **прохідні печери**.

У багатьох печерах на днищах, стінках або стелі **утворюються натічні форми**. Зі стелі печери звішуються у вигляді бурульок вузькі і довгі **сталактити**, що складаються з кальциту і в розрізі мають концентричну будову. З дна печери назустріч сталактитам піднімаються більш масивні й короткі форми, що називаються **сталагмітами**. Нерідко сталактити та сталагміти зростаються, утворюючи натічні колони **сталагнати**.

Цікаво, що в деяких печерах нагромаджується лід. Такі печери так і називають - **льодяними, або холодними**. Льодяні печери в Україні поширені в Криму.

Одним із важливих напрямків діяльності туристів-спелеологів є навчальна робота. Чим більше ми дізнаємося про таємниці підземного світу, тим необхіднішою стає охорона печер як пам'яток природи. У зв'язку з багатоцільовим використанням печер у різних галузях господарства в ряді карстових областей України (Крим, Поділля, Українські Карпати, Буковина, Закарпаття) печери взяті під охорону держави і до них обмежений доступ екскурсантів і туристів.

Проникаючи у незвідані раніше куточки природи, людина неминує так чи інакше втручається у середовище, яке формувалося протягом тисячоліть. Тому для збереження печер, які мають велике наукове та пізнавальне значення, вони оголошуються заповідниками, резерватами, включаються до складу національних природних парків. Охороняються державою Червона, Геофізична, Скульська, Крубера, Миру, Мармурова, Еміне-Баїр-Хосар і ряд інших печер Криму, всі найбільші печери Поділля і Буковини - Оптимістична, Озерна, Кришталева, Вертеба, Ювілейна, Перлина, Атлантида, Попелюшка, які є пам'ятками природи державного значення.

Цікаві факти про печери України:

- Місцевість з найбільшою кількістю печер. На плато Чатир-Даг у Криму нараховується понад 1000 карстових вирв та 135 печер, шахт і колодязів. Серед них - знаменита Бінбаш-Коба (укр. - Тисячоголова) довжиною 110 м, з якою пов'язані численні легенди, Суук-Коба (укр. - Холодна) - 210 м, шахти "Бездонна" глибиною 161 м, "Хід конем" - довжиною до 213 м і глибиною 50-60 м.

- Найдовша печера у вапняках знаходиться поблизу с Перевальне Сімферопольського району АР Крим біля витоків струмка Червонопечерського. Це печера Червона (Кизил-Коба). Протяжність її численних горизонтальних та вертикальних ходів становить 13,7 км.

- Найдовша печера у пісковиках - Страдчанська на Розточчі - 360 м.

- Найглибша печера - Солдатська, розташована у Кримському масиві Карабі-Яйли. її глибина - 500 м, протяжність - 2100 м. Дно вкрите глиною та вапняковими брилами.

- Найпросторіша печера - печера Озерна на Тернопільщині. При довжині 114 км вона має об'єм 700 тис. м⁸ і площу 310 тис. м².

- Найдовша печера в Україні - Оптимістична, розташована поблизу Коралівки в Тернопільській області, в гіпсах Поділля. У ній розвідано і закартовано 188 км ходів на глибині 20 м. Площа - 215 тис. м, об'єм - 500 тис. м³. Це - найдовша гіпсова печера у світі.

- Найдоступніша печера для туристів - Кришталева. Вона розташована на високому скелястому березі Циганки на околиці Нижнього Кривчого в Тернопільській області. Усі її коридори і зали простягаються майже на 22 км, туристичний маршрут має 3 км, до неї є зручний під'їзд, а центральний

лабіринт електрифіковано. Тут багато коридорів, залів, гrotів, стіни і стелі яких вкриті різнокольоровими кристалами гіпсу.

- Найбільші печерні утвори-сталактити є в печері Бузулук-Коба, що поблизу Бджолиного в Криму, в її просторому гrotі завдовжки 70 м і завглибшки 15 м звисають багаторічні гірлянди льодових бурульок-сталактитів до 3 м довжиною. Однак це ще не рекорд. У печері Червоній (Кизил-Коба) в Криму грандіозні зали прикрашені ажурними натіками кальциту, довжина окремих сягає 5-8 м. Переліки найбільших і найглибших печер України подано у табл. 7.1 і табл. 7.2.

Таблиця 7.1.

Найбільші печери України

Карстова порожнина	Карстова область	Місце знаходження	Довжина, м
Оптимістична	Подільсько-Буковинська	Тернопільська обл.	188 000
Озерна	Подільсько-Буковинська	Тернопільська обл.	114 000
Попелюшка	Передгірно-Кримська	АР Крим	80 000
Кришталева	Подільсько-Буковинська	Тернопільська обл.	22 000
Млинки	Подільсько-Буковинська	Тернопільська обл.	21000
Червона	Гірсько-Кримська	АР Крим	13 700
Вертеба	Подільсько-Буковинська	Тернопільська обл.	7 820
Буковинка	Подільсько-Буковинська	Чернівецька обл	2 300
Угринь	Подільсько-Буковинська	Тернопільська обл.	2 120
Солдатська	Подільсько-Буковинська	АР Крим	2 100

Таблиця 7.2.

Найглибші печери України

Карстова порожнина	Карстова область	Місце знаходження	Глибина, м
Солдатська	Гірсько-Кримська	АР Крим	500
Каскадна	Гірсько-Кримська	АР Крим	400
Нахімовська	Гірсько-Кримська	АР Крим	374
Дружба	Гірсько-Кримська	АР Крим	270
Гвоздецького	Гірсько-Кримська	АР Крим	191
Еміне-Баїр-Коба	Гірсько-Кримська	АР Крим	150
Аверкієва	Гірсько-Кримська	АР Крим	145
Суворовська	Гірсько-Кримська	АР Крим	140
Бездонна	Гірсько-Кримська	АР Крим	140
Еміне-Баїр-Хосар	Гірсько-Кримська	АР Крим	125

В Україні печери мають корозійне походження; вони виявлені у 10 карстових областях.

У басейні річок Великої та Малої Угольки в Закарпатській області є група карпатських карстових печер, у Перечинському районі знайдено невеликі печери у вулканічних породах андезитах, у Солотвинському соляному штоці - штучні виробки глибиною до 400 м, в яких діє алергологічна протиастматична лікарня.

На території АР Крим відомо 857 карстових порожнин різних генетичних типів. Понад 40 печер мають природоохоронний статус різного рівня. Найглибші: Солдатська (500 м), Каскадна (400 м), Нахімовська (372 м), Дружба (270 м), Молодіжна (260 м); найдовші: Червона (13,7 км), Солдатська (2,1 км), Мармурова (1,6 км), Узунджа (1500 м), Еміне-Баїр-Хосар (1500 м), Чорна (1200 м). З них відкриті для відвідування і екскурсій печери: Еміне-Баїр-Хосар, Кизил-Коба, Червона і Мармурова. Це найвеличніші, найгарніші печери України й усієї Центрально-Східної Європи.

Печери Поділля і Буковини - це карстові порожнини на території Хмельницької, Тернопільської, Чернівецької, Львівської та Івано-Франківської областей. Тут відомо понад 130 карстових печер, головним чином у лівобережному Придністров'ї і межиріччі Дністер - Прут. У Тернопільській області нині налічується 70 печер, у Чернівецькій області - 35. Більшість печер цієї області, в тому числі найбільші, розвідані у 15-30-метровій гіпсовій товщі, невеликі є у вапняках та пісках. Сумарна протяжність найбільших гіпсових печер - 412 км, 5 з них є найдовшими в світі.

На території Новоселицького району Чернівецької області існує 14 заповідних об'єктів. До них відносяться сталактитова печера Попелюшка поблизу Подвірного, карстова печера Буковинка поблизу Стальнівців та інші.

Печера Попелюшка - унікальне природне диво. За довжиною вона займає третє місце в Україні (після Оптимістичної та Озерної печер) та третє в світі серед гіпсових печер. Відкрита в 1977 р. чернівецькими спелеологами під керівництвом В. П. Коржика. Загальна довжина печери складає 90,2 км. Збудований шахтоподібний вхід в печеру знаходиться на території Молдови, на відстані 800 м від Подвірного, та відкрито новий із території Новоселицького району. У печері є кілька десятків озер, близько десятка колодязів глибиною 12-15 м, залізно-марганцеві глиняні сталактити і кристали прозорого гіпсу. Печера має унікальне значення за своєю будовою, крім того, наукова цінність Попелюшки визначається можливістю спостерігати за утворенням печери. Печеру Попелюшка називають найбільш "багатоповислою" в Україні. На відміну від інших відомих печер, вона тягнеться не в один, а в три поверхи, з'єднані між собою 15-20 метровими колодязями, що в перерізі мають форму правильного кола.

Середня ширина лабіринту горизонтальних підземних ходів становить 3-4 м, а висота - 2-4 м. Ходи сполучають між собою низку велетенських підземних залів шириною 10-12 м, довжина яких сягає до 170 м, а площа

прирівнюється до середньої площі футбольного поля. Галереї і зали печери прикрашає фантастично-прекрасний хаос натічних утворень - сталактитів і сталагмів.

Слід зазначити, що печера Попелюшка дослідниками до кінця ще не пройдена. Майже кожного року групи українських спелеологів виявляють у її глибинах нові тунелі та порожнини. Існує науковий прогноз, що окремі відгалуження Попелюшки тягнуться далеко вглиб території сусідньої Молдови.

Нині чернівецькі спелеологи проводять роботу по відкриттю більш надійного входу з території України, з метою розвитку туризму та медицини (спелеотерапії) у печері.

Цікавим красназавчо-туристичним об'єктом є печера Буковинка, яка розташована на відстані 1,5 км на південний захід від Стальнівців. Нині існує дві печери-посестри - Буковинка-1 та Буковинка-2 з окремими ходами та мережею ходів. Обидві печери гідродинамічно пов'язані між собою і, по суті, є двома розгалуженнями єдиного карстового масиву. Загальна протяжність усіх досліджених ходів печери дорівнює 4314 м. Печера багата на різноманітні морфологічні елементи і вторинно кристалічні утворення. У ній вперше на Буковині знайдені сталактити. Печеру можна використовувати в наукових та курортно-лікувальних цілях, а також для розвитку спелеотуризму. Вона охороняється державою як геологічна пам'ятка природи загальнодержавного значення.

Печера Гострі Говди розташована між смт Кострижівка та Звинячином Заставнівського району Чернівецької області, навпроти Заліщиків Тернопільської області ("говди" означає "горби", "скелі", так старші люди називають окремі товтри та прибережні скелі). Порожнина закладена у правобережній стінці Дністровського каньйону на висоті 90 м над рівнем річки.

У 1970-х рр. печера була відкрита у стінці закинутого гіпсового кар'єру й обстежена Чернівецьким спелеоклубом. З 1986 р. довжину її обстеженої частини щорічно збільшують першопрохідці Кострижівського спелеоклубу. Станом на 2000 р. загальна довжина ходів печери становить 2000 м, площа порожнини - 1970 м², об'єм - 3255 м³.

Печера Гострі Говди має досить широкі лабіринти та зали (до 3 м), щілиноподібні ходи шириною до 1 м і висотою 3-5 м, але більшість ходів занесена суглинками майже до самого верху, що робить печеру важкодоступною. Більшу частину лабіринту печери вкрито чорними гіпсовими кристалами, місцями стіни і стеля ходів від кристалів повністю чорні. Завершує кришталеву галерею дальнього району печери зал Кришталевий. Стіни цього залу до самого верху (а висота його доходить до 6 м) вкриті крупними кристалами. Розміри, різноколірність і велика кількість кристалів вражають своєю красою. Прозорі і біло-жовті, подекуди червоні, кристали звисають повсюди.

Судячи з того, що печера знаходиться у 18-метровому прошарку гіпсу, який тягнеться вздовж Дністра на захід на декілька кілометрів, спелеологи

очікують на значне збільшення протяжності нововідкритих лабіринтів Гострих Говд.

Печера Гострі Говди ще закрита для екскурсійного відвідування спелеотуристами-аматорами (з метою недопущення довільного проникнення вхід замкнуто на замок).

Баламутівська печера знаходиться у дністровській "стінці" біля Баламутівки того ж Заставнівського району. Археологами у глибині печери на стінах виявлено наскальні малюнки первісної людини епохи мезоліту. Вони мають сакральну тематику й відображають вірування та світогляд мешканців України кам'яного віку. В епоху мезоліту ця печера служила великим культовим центром родоплемінних груп населення правобережжя Дністра.

Печера Довгий Яр знаходиться у дністровській "стінці" неподалік Погорілівки Заставнівського району. Це унікальний триповерховий печерний лабіринт, довжина пройдених спелеологами ходів сягає 377 м (але це ще не кінцева її протяжність). У печері представлено дев'ять з одинадцяти стадій розвитку карстового процесу. Завдяки цьому вона вважається найгарнішою з печер Чернівецького Подністров'я.

Печера Дуча Заставнівського району ще перебуває на стадії вивчення. На сьогодні довжина пройденої спелеологами частини печери становить 114 м. Стіни вкриті мереживом натічних форм гіпсу.

Велетенські лабіринтові печерні системи Подільського Придністров'я є найбільшими у світі печерами сульфатного карсту (табл. 7.3). Вони оригінальні за будовою і дуже різняться за своєю морфологією. Придністровські печери відзначаються стабільністю теплового режиму та умов зволоження як протягом доби, так і протягом року. Температура повітря тут цілорічно тримається на позначці 10-11 °С, а відносна вологість - 80-100 %.

Таблиця 7.3.

Гіпсові лабіринтові печери Поділля (у тому числі найдовші у світі)

№	Назва печери	Довжина, м	Амплітуда, м	Площа, тис. м ²	Об'єм, тис. м ³
1.	Оптимістична	207 000	18	240	495
2.	Озерна	114 000	18	330	665
3.	Млинки	27 000	12	47	80
4.	Кришталева	22 000	12	38	11
5.	Славка	9 100	15	19	34
6.	Вертеба	8 000	10	23	47
7.	Атлантида	2 525	19	4,5	11,4
8.	Угринь	2120	10	4	8
9.	Ювілейна	1500	20	2	3,5
10.	Олексинська	1244	10	1,7	2,6
11.	Джуринська	1135	15	1,6	2,7

На території Тернопільщини охороняються державою як пам'ятки природи 20 найбільш цінних печер, 7 з них - Озерна, Оптимістична,

Кришталева, Більчанська, Млинківська, Ювілейна і Перлина - оголошені пам'ятками природи загальнодержавного значення.

На відміну від гіпсових печер інших регіонів, названі печери Поділля характеризуються багатством і різноманітністю мінеральних утворень: кристалів (прозорих чи білих, рідше жовтих та рожевих), що покривають стіни печер, а також кальцитових каскадних натьоків, драпіровок, і, звичайно ж, сталактитів.

Печера Оптимістична знаходиться на водо розділі річок Серету і Нічлави у товщі гіпсів на глибині близько 20-25 м від земної поверхні (вхід у печеру неподалік Королівки). Вона відкрита львівськими спелеологами клубу під керівництвом М. Савчина в 1966 р. Печерна система складається з десяти відносно ізольованих районів, пов'язаних між собою одним або кількома ходами. Тут спостерігаються три основних яруси ходів. У розрізі ходи переважно трикутні і щілиноподібні. В окремих районах печери є великі зали, зокрема, в Далекому районі знаходяться широкі галереї: Аспірантська (довжина 180 м, ширина 15 м), Шипуча (довжина 190 м, ширина 8 м). Окрасою Озерного району є три великі підземні озера.

Досліджена на сьогодні (2005 р.) довжина печери сягає 207 км. Отож, Оптимістична печера є найдовшою печерою Європи, найдовшою серед гіпсових печер світу і другою печерою світу за загальною довжиною печерних ходів (поступається лише Мамонтовій печері у системі Флінт-Рідж, що в штаті Кентукі, США).

Однак, це ще не кінцева її довжина. За прогнозами львівських спелеологів, які в 1997 р. відкрили нове продовження печери у південному напрямі, у гіпсовій товщі можливе існування лабіринтів, які за загальною довжиною перевищать досліджену частину печери.

Печера Озерна (Голубі Озера) відкрита в 1938 р. місцевими мешканцями біля с. Стрілківці. Своєю назвою ця печера завдячує великим підземним озерам з пересічною глибиною 1,5-2,0 м (відкрито більше 10 озер). Глибина окремих водойм сягає близько 4 м. В Озерній спелеотуристів вражають своєю монументальністю окремі зали і галереї шириною 10-12 і висотою 8-10 м. У віддаленій частині печери є грот, що має назву "Зимова казка". Тут все - стіни, склепіння, дно - суцільно покриті сніжно-білими кристалами.

Система ходів печери утворює дві системи лабіринтів - Ближній і Дальній райони. У Ближній район нині допускаються групи досвідчених туристів, а Дальній ще залишається закритим для екскурсій спелеологів-аматорів.

Досліджені підземні ходи Озерної ледь не впритул підходять у південному напрямі до печери Оптимістичної. Зараз між цими двома гігантськими печерними лабіринтами відстань становить 700 м, що не виключає в майбутньому їх об'єднання в єдину справжню "печерну країну".

Печера Млинки розташована біля Залісся на правому схилі потічка Млинки. Вона відкрита місцевими мешканцями у 1960 р. Спелеологи під керівництвом В. Радзієвського провели дослідження печери і склали її

перший план. На карту тепер нанесено 27 км підземних ходів. Печера виділяється серед інших великою кількістю різноманітних форм і багатством кристалічних утворень.

Печера Вертеба розташована за 2,5 км від с. Більче-Золоте. Вперше печера згадується у німецькому часописі "Miscellen" у 1822 р. Саме тоді тут було виявлено багатий культурний шар доби неоліту й енеоліту, знайдені унікальні сакральні артефакти. В одному з віддалених залів печери було знайдено під плитовим завалом загадкове поховання 25 чоловічих кістяків, де був також посуд культового призначення, через що печера одержала широке визнання серед наукового загалу Європи й назву-епітет "Наддністрянські Помпеї".

У культурному шарі дна печери археологам вдалось знайти багато керамічних фігурок жінок-рожаниць трипільської культури, що свідчить про її використання трипільцями в якості великого святилища (культового центру навколишніх общин) та сховища. За два століття дослідниками зібрана величезна колекція археологічних матеріалів, експозиція цих унікальних знахідок розгорнута в Борщівському краєзнавчому музеї. Систематичні дослідження печери Вертеба досі тривають силами ентузіастів цього музею.

У природному відношенні Вертеба суттєво відрізняється від інших печер Поділля своєю будовою. Тут товща гіпсів настільки покарстована, що печера являє собою один велетенський зал, загальна довжина становить 8 км. Найцікавіша спелеоатракційна ділянка Вертеби називається Кам'яна Соломка - тут поверхня стелі лазу вкрита химерними "заростями" трубчастих кальцитових сталактитів довжиною 10-12 см, що справді нагадують стерню щойно зжатої пшеничного лану.

Серед малих печер Тернопільщини згадаємо також по-своєму цікаві, такі як: Славка (біля Гермаківки, 8,6 км), Угринь (біля Залісся, 2,12 км), Вітрова (біля Королівки, 1,7 км), Ювілейна (біля Сапогова, 1,5 км), Олексинська (біля Олексинців, 1244 м), Джуринська (біля Нагорян, 1135 м), Тимкова скала (біля Кривче, 1180 м), Збручанська (біля Збручанського, 254 м), Печеру на Хомах (південніше Кривче біля хутора Хоми, 126 м), печеру Двох Озер (біля Гермаківки, 57 м) тощо.

Печера Атлантида знаходиться на лівому березі Збруча поблизу Завалля Хмельницької області. Народний переказ оповідає, що колись над скельною товщею стояла церква, яка одного дня "завалилася" під землю в карстове провалля, після чого село було прозване Заваллям.

Однак, власне карстова печера відкрита у стінці місцевого закинутого гіпсового кар'єру (висотою 18 м) у 1969 р. спелеологами Київського Палацу піонерів (керівник В. Я. Рогожніков). За особливостями й скульптурною красою будови й справжніми розсипами гіпсових кристалів першопрохідцями печеру названо "Атлантида".

Печера має три поверхи і складається з кількох дуже великих залів, з'єднаних сіткою вузьких ходів. Загальна довжина печери становить 2525 м. В Атлантиді збереглися надзвичайно гарні гіпсові кристали, окремі з яких за розмірами сягають 1,5 м. Тож спелеологи називають її справжнім підземним

мінералогічним музеєм України. Асоціації, які виникають у відвідувачів від огляду багатства мінералогічних форм та кольорів кристалічних утворень, передають назви, дані першовідкривачами гротам і залам Атлантиди: Золотої осені, Ніжність, Квітів, Червоних маків, Снігової королеви, Храм Богів тощо.

Поблизу Атлантиди розташовані менші гіпсові печери Хмельниччини - Киянка (73 м), Цапова Дюра (40 м) і Новосілка (20 м).

Доволі цікавими для екскурсійного відвідування є невеликі вапнякові Нігинські печери національного природного парку "Подільські Товтри". Від мезоліта й до пізнього середньовіччя ці печери активно використовувалися місцевим населенням для проживання й переховування від ворогів у лихоліття.

Нігинські печери (Залучанські, Черчинські) знаходяться за 1,5 км на північний захід від Нігина на лівому березі Смотрича. Їх три: Безіменна або Людська (найбільша), Кінська та Жидівська. Входи до печер відкриваються у 10-метровому прямовисному відслоненні силурійських вапняків, які утворюють борт каньйону Смотрича. Найбільша з печер відкривається гротом, з якого вузький лаз веде до коридору 2 м завдовжки, що переходить у невелику камеру довжиною 4 м, шириною 2,5 м, висотою 2,0 м. З цієї камери хід розгалужується на лівий (5 м завдовжки) і правий (3 м). По закінченні цих двох коридорів печера розширюється у камеру 2,5 м завдовжки, шириною 1,5 м при висоті 2,0 м. Загальна довжина печери, названої Нігинська-1, за зйомкою одеських спелеологів, складає 110 м.

Кінська печера має довжину 10,2 м, ширину 2,0-3,2 м та висоту 2-3 м. Жидівська печера - це коридор без розгалужень, довжиною 13,5 м. Обидва кінці печери виходять назовні і мають зручні входи.

У 1883 р. Нігинські печери вперше археологічно дослідили В. Антонович та К. Мельник. Дослідниками у культурному шарі дна печери було виявлено людські та звірині кістки. Крім того, дуже велика кількість людських кісток лежала безпосередньо на поверхні дна коридорів та камер у цілковитому змішанні. Повну відсутність черепів серед кістяних решток В. Антонович пояснив тим, що численні відвідувачі печери, "керовані благочестивими мотивами", збирали черепи, виносили їх із печери та ховали. Адже місцева легенда оповідає про те, що тут загинули сотні краян з навколишніх сіл, які переховувалися у печері під час одного з татарських набігів, але були виявлені кочівниками і задушені димом з розпалених при вході у лабіринт вогнищ.

Через цей народний переказ грот при вході до печери був перетворений на каплицю. Селяни позносили туди ікони та щорічно на день Св. Онуфрія тут відправлявся молебень, на який сходилися жителі навколишніх сіл. Як зазначає К. Мельник, вже в кінці XIX ст. до Нігинської печери часто приїжджали туристи з Кам'янця-Подільського, Вінниці і Києва.

Детальне антропологічне вивчення окремих кісток з культурного шару Нігинської печери дало підстави В. Антоновичу відзначити в них ознаки, властиві для скелетів первісної людини. Це твердження було остаточно

підкріплене археологом С. Н. Бібіковим у 1940 р., який за знайденими артефактами відніс печерну стоянку до епохи мезоліту.

Не менш легендарною й туристично атракційною у НПП "Подільські Товтри" є Кармалюкова печера біля Привороття. У ній, за переказами, тривалий час переховувався й прикопував відібрані в багатіїв скарби народний месник Устим Кармалюк.

Майже всі відомі з давнини печери Поділля місцеве населення використовувало як об'єкти чернечого усамітнення й переховування від ворожих навал.

Так, по Дністру нижче Могилева-Подільського розташоване мальовниче с. Бронниця, де збереглися найбільші за розмірами у Придністров'ї печери, в яких українські селяни переховувалися під час облав турецько-татарських людоловів.

З сакральними цілями печери Подільського Подністров'я населення краю використовувало ще з енеоліту (Баламутівська печера Чернівецької області, печера Вертеба Тернопільської області). Значний пізнавально-туристичний потенціал мають печери-святилища слов'ян V-XI ст., зокрема Язичницька.

Язичницька печера знаходиться біля Міжгір'я на Тернопільщині і має довжину ходів 42 м. Названа так печера у зв'язку з виявленим у ній давньослов'янським печерним храмом "Язичницька святиня" з археологічним матеріалом, датованим IX ст. Тут зберігся унікальний для українських теренів плоский жертвний камінь-плита діаметром 4 м і товщиною 65 см.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ.

1. Дайте визначення поняттям «природна печера» та «спелеологія».
2. Дайте краєзнавчу характеристику найвідомішим печерам України.
3. Охарактеризуйте проблеми та перспективи використання українських печер у туристичних цілях.
4. Які інноваційні форми використання печер в туристично-краєзнавчих цілях ви знаєте?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

Базова [4, 7, 16, 17]

Допоміжна [5, 6, 8, 9, 10]

Тема 8. КУЛЬТУРНО- ІСТОРИЧНІ КРАЄЗНАВЧО- ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ.

8.1 Сутність та складові культурно-історичних

краєзнавчо-туристичних ресурсів.

Усі наявні в Україні об'єкти історико-культурної спадщини перебувають під охороною держави. Діє спеціальний Закон України “Про охорону культурної спадщини” від 8.06.2000 р. № 1805-ІІ, що регулює правові, організаційні, соціальні та економічні відносини у сфері охорони національної культурної спадщини з метою її збереження, використання об'єктів культурної спадщини в суспільному житті, захисту традиційного характеру середовища в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь.

У Ст. I даного Закону України затверджені такі офіційні краєзнавчі терміни:

Культурна спадщина - сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини;

Об'єкт культурної спадщини - місце, споруда /витвір/, комплекс /ансамбль/, їхні частини, пов'язані з ними території чи водні об'єкти, інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з антропологічного, археологічного, естетичного, етнографічного, історичного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність;

Пам'ятка - об'єкт культурної спадщини національного або місцевого значення, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України;

Охорона культурної спадщини - комплекс заходів з обліку (виявлення, наукове вивчення, класифікація, державна реєстрація), захисту, збереження, належного утримання, відповідного використання, консервації, реставрації, реабілітації та музеєфікації об'єктів культурної спадщини. А в Статті 2 даного Закону подається наступна офіційна класифікація об'єктів національної культурної спадщини;

Культурно-історичні краєзнавчо-туристичні ресурси - це сукупність створених у процесі історичного розвитку певної території пам'ятників матеріальної і духовної культури, які є об'єктами туристського інтересу.

Пам'ятка культурної спадщини — об'єкт культурної спадщини, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Пам'ятка культури — визначна споруда, археологічний об'єкт або витвір мистецтва, що є частиною культурного надбання (культурної спадщини) країни, людства загалом (пам'ятка історії, літератури, мистецтва, мови, права тощо) і охороняється законом. Залежно від наукової, історичної і художньої цінності пам'ятки культури бувають світового, державного і місцевого значення.

На державному обліку в Україні перебуває 152 тис. пам'яток культурно-історичної спадщини, з яких 56 тис. — пам'ятки історії, 7 тис. — пам'ятки монументального мистецтва, близько 15 тис. — пам'ятки містобудування та архітектури. Нерухомі святині зберігаються просто неба, інші пам'ятки історії, матеріальної та духовної культури нації — у музеях України.

Українське законодавство розрізняє 8 видів пам'яток:

Археологічні - рештки життєдіяльності людини (нерухомі об'єкти культурної спадщини: городища, кургани, залишки стародавніх поселень, стоянок, укріплень, військових таборів, виробництв, іригаційних споруд, шляхів, могильники, культові місця та споруди, їх залишки чи руїни, мегаліти, печери, наскальні зображення, ділянки історичного культурного шару, поля давніх битв, а також пов'язані з ними рухомі предмети), що містяться під землею поверхнею та під водою і є невідтворюваним джерелом інформації про зародження і розвиток цивілізації;

Історичні - будинки, споруди, їх комплекси (ансамблі), окремі поховання та некрополі, місця масових поховань померлих та померлих (загиблих) військовослужбовців (у тому числі іноземців), які загинули у війнах, внаслідок депортації та політичних репресій на території України, місця бойових дій, місця загибелі бойових кораблів, морських та річкових суден, у тому числі із залишками бойової техніки, озброєння, амуніції тощо, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою та побутом народів;

Монументального мистецтва - твори образотворчого мистецтва: як самостійні (окремі), так і ті, що пов'язані з архітектурними, археологічними чи іншими пам'ятками або з утворюваними ними комплексами (ансамблями);

Об'єкти архітектури - окремі будівлі, архітектурні споруди, що повністю або частково збереглися в автентичному стані і характеризуються відзнаками певної культури, епохи, певних стилів, традицій, будівельних технологій або є творами відомих авторів;

Об'єкти містобудування - історично сформовані центри населених місць, вулиці, квартали, площі, комплекси (ансамблі) із збереженою планувальною і просторовою структурою та історичною забудовою, у тому числі поєднаною з ландшафтом, залишки давнього розпланування та забудови, що є носіями певних містобудівних ідей;

Об'єкти садово-паркового мистецтва - поєднання паркового будівництва з природними або створеними людиною ландшафтами;

Ландшафтні - природні території, які мають історичну цінність;

Об'єкти науки і техніки - унікальні промислові, виробничі, науково-виробничі, інженерні, інженерно-транспортні, видобувні об'єкти, що визначають рівень розвитку науки і техніки певної епохи, певних наукових напрямів або промислових галузей.

За типами об'єкти культурної спадщини поділяються на:

1. **споруди** - твори архітектури та інженерного мистецтва, твори монументальної скульптури та монументального малярства, археологічні об'єкти, печери з наявними свідченнями життєдіяльності людини, будівлі або приміщення в них, що зберегли автентичні свідчення про визначні історичні події, життя та діяльність відомих осіб;

2. **комплекси (ансамблі)** - топографічно визначені сукупності окремих або поєднаних між собою об'єктів культурної спадщини;

3. **визначні місця** - зони або ландшафти, природно-антропогенні витвори, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду.

До групи **історико-культурних рекреаційних ресурсів** належать пам'ятки історії, історичні архітектурні пам'ятки, пам'ятки сучасної архітектури, унікальні споруди культури, спорту тощо.

Історико-культурний потенціал, матеріальні та духовні пам'ятки народу дуже важливі для формування світогляду народу, для задоволення матеріальних, у тому числі туристичних, потреб. У розвинених країнах світу цей туристичний ресурс активно використовують для отримання прибутку. Деякі країни, наприклад, Італія, Франція, значну частину прибутків, які дає рекреаційне господарство, отримують від вмілої експлуатації історико-культурного потенціалу. Цьому сприяє велика кількість пам'яток, їхня висока художня цінність, добра збереженість, вміла організація туристичних послуг. Всесвітньо відомі пам'ятки історії та культури Риму, Венеції, Флоренції, Парижа приваблюють щороку сотні тисяч туристів.

До популярних туристичних об'єктів належать середньовічні замки — укріплене житло середньовічних феодалів, королів, султанів, шахів, інших володарів. Для замків-фортець зазвичай обирали важкодоступні місця на крутих пагорбах і горах. Навколо замків концентрувалися селища, жителі яких ховалися в замках від ворогів. Замки, різноманітні за архітектурою і внутрішнім облаштуванням, могли витримати довгі місяці облоги і були практично неприступними. У XIV—XV ст. замки втратили своє оборонно-військове призначення і перетворилися на палаци знаті та аристократії.

В Україні під охороною держави перебувають понад 70 тис. пам'яток історії та культури, серед них понад 12 тис. особливо цінних у туристичному плані пам'яток архітектури, які є зразками монументальних витворів мистецтва, починаючи від III ст. до н. е.

Пам'ятки історії та архітектури на території України розміщені нерівномірно. Більшість із них знаходиться в західних областях України, а також у Київській, Хмельницькій, Вінницькій, Чернігівській, Сумській областях та в Республіці Крим. Східні й південні області не є настільки багатими на пам'ятки архітектури, — найдавніші з них датуються XVII ст., що пов'язано з пізнім освоєнням території.

Найбільше пам'яток історії та архітектури розміщено у Львові (2500) та Львівській області. Це пояснюється давнім освоєнням цієї території, віддаленістю від театрів воєнних дій минулого, порівняно високим економічним розвитком та значною густотою населення. Львів розташований на перехресті важливих торговельних шляхів з півночі на південь і з заходу на схід. У Львові збереглися визначні пам'ятки, починаючи від XII ст. Особливо цінними є архітектурні ансамблі площі Ринок (XV'—XIX), вулиць Вірменської (XIV—XIX) та Руської, які занесені до списку світової архітектурної спадщини ЮНЕСКО. Мистецьку цінність європейського масштабу мають ансамблі Успенської церкви (XVI—XVII), Святоюрського

(ХУП) та Вірменського (XIV—XVIII) соборів; Домініканського костелу (ХУШ).

Другим містом в Україні за кількістю пам'яток архітектури є Київ (понад 1500). Передусім це споруди епохи Київської Русі — Золоті ворота (1037), Софіївський собор (1037), Видубицький монастир (XI), ансамбль Києво-Печерської лаври (XI). Зважаючи на виняткову художню цінність, за рішенням ЮНЕСКО, ансамбль споруд Софіївського собору та Києво-Печерської лаври внесені до списку світової культурної спадщини.

Кам'янець-Подільський — місто-заповідник, що за кількістю пам'яток архітектури (понад 150) посідає третє місце в Україні. Особливу цінність становлять Стара фортеця (XI—ХУШ), церкви, костели, житлові та цивільні споруди.

В Україні збереглися пам'ятки, пов'язані з колонізацією Причорномор'я стародавніми греками. Це руїни Херсонесу і Пантікапея в Криму, Ольвії в Миколаївській області.

Через часті напади на землі України іноземних загарбників на її території споруджено чимало замків і фортець, які мають європейське значення. До найцінніших варто віднести замки в Ужгороді, Кременці, Луцьку, Острозі та ін.

Характерними елементами пізнавальних ресурсів є соціальні та природні об'єкти, явища, події, походження яких тісно пов'язане з територією та історією як України, так і інших країн. До них належать, зокрема, місця, пов'язані з життям, діяльністю або перебуванням в Україні всесвітньо відомих письменників, художників, політичних діячів.

Вплив туризму на збереження історичних й архітектурних споруд і пам'ятників є надзвичайно великим і, здебільшого, негативним. Саме тому багато років в Італії була закрита для відвідування туристами Пізанська вежа, у Римі існує загроза руйнування Сенату, обмежено кількість туристських відвідувань Ватикану. Єгипетським пірамідам, багатьом пам'ятникам середніх віків також загрожує руйнування.

8.2 Охоронно-функціональні класи оборонних споруд

О.В. Лесик запропонував класифікувати усі замки і монастирі України за придатністю цих пам'яток для розміщення в них функціональних груп приміщень закладів відпочинку й туризму. На основі аналізу історичної цінності замків і монастирів, особливостей їх розташування, характеристики навколишнього ландшафту, технічного стану, особливостей об'ємно-просторових та архітектурно-планувальних рішень, характеристики сучасного використання, а також економічної доцільності пристосування даних пам'яток до сучасних реалій усі оборонні споруди нашої держави необхідно розподілити на чотири охоронно-функціональні класи.

Клас А: Замки, фортеці, придатні для використання під історико-архітектурні заповідники, музеї;

Клас Б: Замки, фортеці, придатні для використання під заклади відпочинку і туризму (тематичні готелі, лицарські ресторани, анімаційні театри - скансети);

Клас В: Замки, фортеці і монастирі придатні для часткового туристично-краєзнавчого використання (з відведенням окремих приміщень під міні-готелі чи таверни);

Клас Г: Замки і фортеці, туристичне-краєзнавче впорядкування яких сприяє їх фізичному збереженню і охороні історичного ландшафту

О.Лесик до групи А відносить такі пам'ятки архітектури:

♦ заповідники в Києво-Печерській Лаврі, Львові, Луцьку, Білгороді-Дністровському, Кам'янці-Подільському, Чернігові, Судаку;

♦ музеї в замках Ужгорода, Луцька, Олеська, Мукачево, Острога, Меджибожа, Чинадієво, Золочева, Києва, Терембурі, Хотина, Братський і Видубецький монастирі в Києві, Вознесенський монастир у Переяславі-Хмельницькому, монастир єзуїтів у Вінниці, Миколаївський монастир у Шаргороді, монастир єзуїтів у Луцьку,

Клас А: Замки і фортеці, придатні для використання під історико-архітектурні заповідники та музеї

монастир у Любимові, Кармелітський монастир у Бердичеві, Здвигенський монастир у Полтаві, монастирі у Виноградові, Городенці, монастир-скит у Маняві, Домінікантський, монастирі Кармелітський,

Онуфріївський, кларисок, бернардинців у Львові, монастирі Василіян у Червонограді, Жовкві, Введенський монастир у Ніжині, Троїцький монастир у Кам'янці-Подільському, Єлецький монастир у Чернігові.

До групи Б віднесено замки і монастирі, придатні для використання під:

♦ готелі: замки в Свіржі, Бережанах, Жовкві, Старому Селі, Олиці, Клевані, частина приміщень монастирів у Браїлові, Підкамені, Гамаліївці, Львові, частина приміщень монастирів у історичних Мгарського та Мовчанського монастирів;

♦ відпочинкові пансіонати: замки у Бродах, Підгірцях, Збаражі, частина приміщень монастирів у Гусятині, Гвіздці, Дубні, Городку, Хрещатику, Слов'яногірську, Микулинцях, Барі, Зимному, Плісницькому;

♦ турбази з умовами будівництва спальних корпусів: замки в Поморянах, Летичеві, Панівцях, монастир у Золочеві, монастир домініканців у Перемишлянах, монастир реформатів у Раві-Руській, Троїцький монастир у Межиріччі, монастир бригідок у Сокалі, Троїцький монастир у Сатанівській Слобідці;

♦ туристичні притулки: замки в Золотому Потоці, Яб-лунівці, Сидорові, Микулинцях, Ізяславі, Старокостянтиніві, монастир шариток у Луцьку, Воскресенський монастир у Корці, монастир францисканців у Кам'янці-Подільському.

До групи В віднесено замки і монастирі, які частково можна використовувати для розташування туристичних закладів:

♦ замки в Невицькому, Хусті, Гологорах, Кудринцях, Скалі Подільській, Скалаті, Долині, Чернелиці, Добро-милі, Фортеці, Алушті, Феодосії, Судаку, монастирі єзуїтів у Вінниці, Луцьку, Львові, монастирі бернардинців у Львові, Луцьку, Бережанах, монастирі кармелітів в Олеську, Бердичеві, Львові, монастир-скит у Маняві, монастир у Севастополі, Домініканські монастирі у Жовкві, Львові;

♦ пам'ятки архітектури, поруч з якими можна будувати турбази, готелі, бази відпочинку: замки в Кам'янці-Подільському, Меджибожі, Хотині, Білому Камені, Корці, Підзамочку, Королевому, Невицькому, Володимирі-Волинському, Кременці, фортеці в Білгороді-Дністровському, Судаку, Феодосії, Балаклаві, Каменському, Севастополі, монастирі домініканців у Белзі, Успенський монастир у Бахчисараї, скельний монастир у Лядові, комплекс замків і монастирів у Львові та Луцьку.

До замків і монастирів групи Г віднесено численні пам'ятки, що використовуються під історико-архітектурні заповідники, різні музеї, навчальні заклади, санаторії, інтернати, будинки для перестарілих, культосвітні установи, а також діючі монастирські комплекси.

Під історико-архітектурні заповідники та музеї варто використовувати найцінніші замкові й монастирські ансамблі в комплексі з іншими пам'ятками історії та культури, мальовничими навколишніми ландшафтами. Названі архітектурно-територіальні комплекси відводять під національні історико-культурні заповідники. В окремих пам'ятках архітектури цих заповідників можуть влаштовуватися різноманітні музеї, а частина території і архітектурної спадщини може бути відведена під заклади анімаційно-ремісничого, сувенірно-торгового, нічліжного й гастрономічного призначення.

Проекти подібного “туристичного відродження” історичних замків краю нині активно реалізуються на Львівщині (в рамках міжнародного туристичного маршруту “Золоте кільце Львівщини”). Пріоритетними інвестиційними об'єктами в краї зараз є комплекси Золочівського, Підгорецького й Свіржського замків.

Пам'ятки архітектури, біля яких можна будувати турбази, готелі, відпочинкові пансіонати – це замки і монастирі, що використовуються з іншою метою, але знаходяться в рекреаційно привабливих ландшафтах і, таким чином, здатні виступати як “ядра” організації сучасних територіальних рекреаційних систем.

Запропонована класифікація замків і інших оборонних споруд України за ознаками їх можливого використання під установи відпочинку і туризму передбачає комплексну участь всіх пам'яток історії та культури з іншими цінними факторами розвитку туризму (лісові, водні, кліматичні ресурси).

Якщо замки групи Б та В безпосередньо можна використовувати під туристичні заклади, то всі інші пам'ятки є суто пізнавально-екскурсійними туристичними об'єктами.

Велика кількість різноманітних пам'яток матеріальної культури України, численні мальовничі природні ландшафти та інші цінні чинники для

розвитку туризму виступають об'єктивною передумовою для розробки мережі різноманітних за змістом і тривалістю туристичних маршрутів. Наприклад: серія розроблених туристичних маршрутів “Пам'ятками історії та культури України” здатна охопити всю територію України. Поєднуючи екскурсійні наміста історико-культурної спадщини Галичини, Волині, Поділля, Буковини, Карпат і Закарпаття, Придніпров'я, Північного Лівобережжя, Слобожанщини і Криму.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ.

1. Розкрийте зміст поняття «туристично-краєзнавча класифікація оборонних споруд України».
2. Яким чином можна використовувати замки, фортеці і монастирі в Україні для туристичних цілей?
3. Що таке «державна класифікація об'єктів національної історико-культурної спадщини», яким чином держава дбає про збереження нашої національної спадщини?
4. Згідно яких нормативно-правових актів відбувається регулювання у сфері охорони національної культурної спадщини?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

Базова [4, 7, 16, 17]

Допоміжна [5, 6, 8, 9, 10]

Тема 9. КУРОРТНІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ

9.1. Природні умови формування бальнеологічних ресурсів

Україна має всі необхідні умови для розвитку рекреаційного комплексу. У нас багато рекреаційних ресурсів: бальнеологічних, кліматичних, ландшафтних, пляжних, пізнавальних.

Рекреаційні ресурси — це об'єкти та явища природного й антропогенного походження, що їх використовують для туризму, лікування, відпочинку, які впливають на територіальну організацію рекреаційної діяльності, формування рекреаційних районів (центрів), їхню спеціалізацію та економічну ефективність.

Україна надзвичайно багата на природні курортні ресурси, які мають лікувальні властивості.

Курортне лікування — це лікування природними курортними чинниками (ресурсами). До них належать:

- мінеральні води;
- лікувальні грязі та озокерит;
- ропа лиманів і озер;
- соляні печери;

— природні комплекси зі сприятливими кліматичними умовами, придатні для використання з метою лікування, медичної реабілітації, профілактики захворювань й організації відпочинку.

У рекреаційних потребах населення провідне місце належить відпочинку на природі. Тому важливим ресурсом є **лісова рослинність**. Лісові рекреаційні ресурси в Україні поділені досить нерівномірно. Більше за все лісових масивів у Південно-Західному районі, де формування рекреаційних територій спирається саме на цей фактор. У Закарпатській, Київській, Житомирській, Черкаській областях ліси виконують функції водорегулювання, водоохорони, ґрунтозахисту. Ландшафтно-кліматичні ресурси сприяють розвитку рекреаційної діяльності. Береги, моря, річки, водосховища, озера, Українські Карпати та Кримські гори, лісові масиви — для цих ландшафтів характерне сполучення чистого повітря, наповненого киснем, та високої вологи.

Україні притаманний помірно континентальний клімат, і тільки на півдні Кримського півострова — середземноморський. Існує класифікація клімату з погляду рекреаційної діяльності:

— найкращий — сприятливі кліматичні умови протягом 9,5—10,5 місяців, тепле літо та нехолодна зима зі стійким сніговим покривом або жарке тривале літо та коротка зима без стійкого снігового покриву;

— гарний — сприятливі кліматичні умови протягом 7—9 місяців;

— задовільний — сприятливі кліматичні умови протягом 3—6,5 місяців, прохолодне дощове літо і м'яка зима з нестійким сніговим покривом або жарке посушливе літо і сувора зима;

— поганий — сприятливі умови протягом 1—1,5 місяця.

Кліматичні ресурси районів України різноманітні, але загалом клімат **сприятливий** для розвитку рекреаційної діяльності.

Україна характеризується різноманітним поєднанням умов і ландшафтів, які мають великі потенційні можливості для широкого розвитку лікувального й оздоровчого відпочинку. Сприятливий клімат всієї території країни дозволяє широко використовувати кліматотерапію як один з основних методів лікування та профілактики хвороб, специфічних для індустріальної цивілізації.

Кліматичні умови України характеризуються зональністю, чіткими сезонними контрастами в ході метеорологічних елементів, зростанням континентальності з північного заходу на південний схід, формуванням кліматичних відмінностей у гірських областях та на узбережжях морів.

Вплив відкритого свіжого повітря на організм людини (аеротерапія) і сонячне опромінювання (геліотерапія) можна застосовувати в усі сезони року і в усіх кліматичних зонах України. У зв'язку з тим, що південь території нашої країни омивають Чорне й Азовське моря, це дає змогу широко використовувати таласотерапію як один з основних методів кліматичного лікування, пов'язаного з перебуванням біля моря (морська терапія).

За особливостями кліматичних умов території і відповідно до організації курортної справи в Україні виділяють кілька рекреаційних районів.

1. На Півночі та Північному Сході (Волинська, Чернігівська, Сумська області, північні частини Рівненської, Житомирської, Київської і Харківської областей) клімат характеризується значними контрастами мінімальних зимових і максимальних літніх температур.

3. Клімат Центральної України (Тернопільська, Хмельницька, Вінницька, Черкаська, Кіровоградська, Полтавська, Дніпропетровська, Луганська, південні частини Рівненської, Житомирської, Київської, Харківської, північна частина Донецької областей) м'який з менш виявленими сезонними температурними контрастами.

4. Південна частина України (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька області та південна частина Донецької області, Крим) відрізняється дуже теплим кліматом, короткою зимою, невеликою кількістю опадів — 300—500 мм на рік, великою кількістю сонячних днів.

5. Особливо сприятливі кліматичні умови Південного берега Криму, середня температура січня $+4^{\circ}\text{C}$, липня — $2\text{—}4^{\circ}\text{C}$, а кількість сонячних днів досягає 230 на рік.

6. На заході України в межах Українських Карпат зима порівняно м'яка, літо — тепле. Опадів — 700—800 мм на рік, у горах — до 1600 мм. Характерна висока відносна вологість повітря (близько 80 %). У межах цієї кліматичної зони виділяють Передкарпатський і Закарпатський курортні райони.

Сприятливий у терапевтичному відношенні клімат південної (Чорноморське узбережжя і, насамперед, Південний берег Криму з субтропічним кліматом середземноморського типу) і західної (Українські Карпати) частини території України — важлива передумова організації приморських і гірських курортів, на яких широко використовується кліматотерапія як основна (або одна з основних) лікувальних методик. Майже в усіх областях України виявлено значні запаси мінеральних вод, в окремих — грязеві ресурси (пелоїди), озокерит, що використовуються як лікувальні фактори окремо або в комплексі.

В Україні є велике розмаїття **мінеральних вод**, яке можна використовувати, насамперед, для лікування складних захворювань за призначенням лікарів, а також і таких, які можна вживати без обмеження.

Мінеральні лікувальні води — це природні води, що мають лікувальні властивості внаслідок підвищеного вмісту біологічно активних компонентів.

До нинішнього дня поняття "мінеральні води" дослідниками (бальнеологами, гідрогеологами, гідрохіміками) трактується неоднозначно.

У чому ж полягає життєдайна сила мінеральних вод?

За даними наукових досліджень, у складі підземних вод міститься понад 80 хімічних елементів таблиці Менделєєва. Головних компонентів, які складають основну масу мінеральних речовин, розчинених у підземних

водах, небагато — всього сім: **натрій, кальцій, магній, калій, хлор, сульфати і гідрокарбонати.**

Лікувальними мінеральними водами прийнято вважати лише ті підземні води, які завдяки великому вмісту розчинних газів, високій загальній мінералізації, наявності певних терапевтичних іонів або підвищених температурі придатні для використання в лікувальних цілях.

На території України є мінеральні води основних бальнеологічних груп:

Група А. Води без специфічних компонентів та властивостей, їхня лікувальна дія зумовлена основним іонним складом та загальною мінералізацією; азот та метан містяться у них у розчиненому стані в умовах атмосферного тиску тільки у незначних кількостях. Води цієї групи виведені на земну поверхню свердловинами, вивчені та використовуються на курортах Миргорода (Полтавська область), Куяльника (Одеська область), Трускавця (Львівська область), Феодосії (Крим), Очакова (Миколаївська область) тощо.

Група Б. Води вуглекислі. Лікувальна дія зумовлена наявністю у великих кількостях розчиненого вуглекислого газу, який становить 95—100% газів, а також іонним складом та загальною мінералізацією. Ці води виведені на поверхню, вивчені та використовуються на курортах Поляна, Голубине, Сой-ми (Закарпатська область).

Група В. Води сульфідні. Фізіологічна та лікувальна дія зумовлена наявністю сульфідів (вільного сірководню та гідросульфідного іона). Води цієї групи вивчені та використовуються на курортах Любень Великого (Львівська область), Синяка (Закарпатська область), Черче (Івано-Франківська область).

Група Г. Води залізисті, миш'яковисті або миш'якові з високим вмістом марганцю, міді, алюмінію. Лікувальна дія зумовлена (окрім їхнього іонного, газового складу та мінералізації) одним або декількома з фармакологічних активних компонентів. Ця група вивчена та використовується у санаторіях Закарпатської області.

Група І. Води бромні, йодні та з високим вмістом органічних речовин. Виділено два типи мінеральних вод з високим вмістом органічних речовин. Води групи вивчені та використовуються на курортах Трускавця (Львівська область), Березівських мінеральних вод (Харківська область).

Група Д. Радонові (радіоактивні) води — використовуються на курорті Хмільник (Вінницька область).

Рекреаційні ресурси пляжів відіграють важливу роль в організації курортів на березі морів, річок, озер. У Криму, Одеській, Донецькій, Миколаївській областях є штучні та природні пляжі.

Пізнавальні ресурси держави теж виступають характерним фактором, що визначає мотиви відвідування регіонів України внутрішніми та іноземними туристами. Туристи відвідують історико-архітектурні пам'ятки Києва, Чернігова, Львова, Одеси та інших міст.

Отже, в Україні є всі види рекреаційних ресурсів, що дає підстави всебічно розвивати модерний національний рекреаційно-туристичний комплекс.

9.2. Історія вивчення та використання мінеральних вод і лікувальних грязей в оздоровчих цілях

Лікувальні властивості багатьох природних факторів відомі зі стародавніх часів і на території України використовувалися ще з античності. Так, перші закарпатські кам'яні басейни епохи Римської імперії (Гетодакійська купальня) для водолікування в місцях виходу мінеральних вод були прототипами сучасних бальнеологічних курортів.

Як лікувальний засіб мінеральні води застосовувалися ще в стародавніх народів як один з видів "храмової" медицини. Вона полягала у спеціальних омиваннях, купаннях у басейнах і річках, а пізніше і прийнятті ванн. До числа найбільш стародавніх (бронзова доба) матеріальних свідчень лікування мінеральними водами відносять залишки капітальних споруд на джерелах вуглекислих вод в околицях сучасного швейцарського курорту Сан-Моріц.

Римські імператори будували в Римі та вздовж Апеннін у місцях виходу мінеральних вод розкішно обладнані терми. Чимало з цих терм продовжують функціонувати сьогодні, на початку XXI ст. представляють з себе всесвітньо відомі курортні комплекси (Абано-Терме, Монтекатіні-Терме, Фьюджі тощо), рекреаційною місткістю понад 100 тис. осіб.

На Близькому Сході традиції водолікування у цілющій ропі солоних озер відомі ще з біблійних часів. Чимало сторінок Нового Завіту відведено опису Ісусом Христом таких природних приозерних купалень (зокрема, на Генісаретському озері), де традиційно збиралися тисячі хворих з усього регіону.

У ранньому середньовіччі відомими курортами Європи стали Пломб'єр-ле-Бен і Ахен (Франція) — улюблені місця відпочинку імператора Карла Великого.

Поступово мінеральні джерела переходили у приватну власність монастирів, лікувальну дію мінеральних вод пов'язували з заступництвом святих.

У середні віки з-поміж курортів виділилися славою Карлс-бад (нині, Карлові Вари у Чехії), заснований у середині XIV ст., та Баден-Баден, заснований у XVI ст.

У літературі XVI—XVII ст. починають розглядатися питання будівництва, обладнання і порядку експлуатації курортних закладів: бальнео- і грязелікарень. Але лише з XVIII—XIX ст. у зв'язку з розвитком промисловості, торгівлі і транспорту починається інтенсивний розвиток європейських курортів на основі нового комерційного підходу.

У XIX — на початку XX ст. відбувається офіційне відкриття сучасних європейських курортів, які все більше набували вигляду не стільки лікувальних комплексів, скільки місць відпочинку і туризму. Масове використання підземних мінеральних вод для лікувальних цілей під наглядом

лікарів у Європі почалося в основному в XIX ст. Так, у Європі в той час стають широко відомі такі курорти, як Віші (Франція), Бад-Йаухейм, Ахен (Німеччина), Баден (Австрія), Карлові Вари та Маріанські лазні (Чехія), Беїле-Еркулане (Румунія), Бурса (Туреччина) та ін.

Перші відомості про наявність лікувальних мінеральних вод на території сучасної України стосуються Передкарпаття і належать до кінця XVI — початку XVII ст. Так, джерела курортів Шкла, Великого Любеля, Немирова, Трускавця (Львівська область) описав видатний польський лікар В. Очко в 1578 р. Перші бальнеологічні курорти в Україні виникли на мінеральних водах у Шкло (1576 р.), Трускавці (1827 р.), Моршині (1877 р.) Львівської області, Березівці під Харковом (1862 р.) і Миргороді Полтавської області (1917 р.); грязеві — на Сакському озері в Криму (1799—1803 рр.), на Одеських лиманах (1828 р.), Слов'янських озерах у Донбасі (1832 р.), в Євпаторії (1890 р.) і Бердянську (1902 р.).

На території України виявлено досить значні ресурси різних типів мінеральних лікувальних вод.

Гідромінеральне багатство України визначається наявністю таких мінеральних вод, як вуглекислі, сульфідні, радонові, залізисті та миш'яковисті, йодні, бромні та йодо-бромні, борні, кременисті води, з підвищеним вмістом органічних речовин та води без специфічних компонентів і властивостей.

Лікувальні мінеральні води, які розвідані та використовуються на території України, можуть бути об'єднані в такі 5 груп:

- радонові;
- сульфідні;
- вуглекислі;
- термальні;
- інші.

Радонові води різноманітного хімічного складу поширені на правобережжі Дніпра, на Побужжі та Приазов'ї. Радонові води найбільш широко **використовуються як зовнішній засіб у вигляді загальних і місцевих ванн**. Показами для лікування радоновими ваннами є захворювання серцево-судинної системи, шкіри та органів опорно-рухового апарату. Найбільш відомі в Україні курорти, які використовують радонові води, це: курорт Хмільник (Вінницька область), санаторій у Черкаській області, водолікарні Житомира (Житомирська область), Білої Церкви (Київська область), Полонного (Хмельницька область).

Йодні, бромні та йодо-бромні води переважно хлоридно-натрієвого складу поширені в Карпатах, Передкарпатті, Причорномор'ї та Кримському півострові. Використовують їх у санаторіях Криму, а також у санаторіях Закарпатської області.

Сульфідні мінеральні води використовують як ванни, меншою мірою для зрошення та інгаляції. Позитивний ефект має лікування при захворюваннях органів опорно-рухового апарату, нервової системи, жіночих статевих органів, серцево-судинної системи.

В Україні найбільш відомі санаторії із сульфідними джерелами є у Львівській, Івано-Франківській, Чернівецькій, Закарпатській областях.

Вуглекислі мінеральні води поширені на південно-західному схилі Українських Карпат і на Закарпатті. Ці води використовують у санаторіях Закарпатської області, а також розливають як природні і лікувально-столові води.

Джерела вуглекислих вод є також на Керченському півострові. Вуглекислі води використовуються для внутрішнього вживання у вигляді пиття, інгаляцій, зрошення, промивання і зовнішнього — у вигляді ванн і душів. П'ють ці води при захворюванні органів травлення, печінки і жовчних шляхів, порушенні обміну речовин.

Лікувальна дія термальних вод, які застосовуються для ванн після розведення прісною водою (при високій температурі), зводиться до покращення загального стану завдяки впливу через периферійні нервові закінчення на відповідні центри головного мозку. В Україні їх давно використовують з лікувальною метою на курортах в Криму.

Прісні лікувальні мінеральні води з підвищеним вмістом органічних речовин (0,01—0,03 г/л) відомі завдяки прикарпатському курорту Трускавець. В Україні розвідані кілька родовищ з великими запасами органічних вод такого типу, на базі яких розвиваються курорти Сатанів (Хмельницька область), Східниця (Львівська область). За наявними запасами Україна посідає зараз провідне місце в світі. Унікальність цієї води визначається своєрідністю природних умов Трускавецько-Бориславського району, де вуглеводні виходять практично на поверхню землі й забезпечують розчиненими компонентами органічних речовин водоносні горизонти підземних вод.

Мінеральні лікувальні води без вмісту специфічних компонентів різноманітного хімічного складу, з мінералізацією 250—1000 г/л широко застосовують на курортах Трускавець і Моршин (Львівська область), Миргород (Полтавська область), Слов'янськ (Донецька область), у санаторіях Кримської АР, Одеської та інших областей. Розливають їх у багатьох регіонах України.

Головною установою в Україні, яка займається вивченням впливу мінеральних вод на здоров'я людини і затверджує рекомендації щодо використання тих чи інших джерел для лікувальних цілей, є Український науково-дослідний інститут медичної реабілітації та курортології Міністерства охорони здоров'я України в Одесі.

Хімічний склад і напрямки застосування мінеральних питних вод регулюються державним стандартом України ДСУ-878-93 "Води мінеральні питні".

Характеристика лікувальних грязей (пелоїдів) України. Україна володіє різноманітними природними лікувальними чинниками, серед яких велике значення мають лікувальні грязі (пелоїди).

Лікувальні грязі — це різні за генезисом природні утворення (мули, торфи, сопкова грязь тощо), які застосовують для лікування у вигляді ванн і

аплікацій. До природних лікувальних грязей відносяться переважно відклади боліт, озер, лиманів та морських заток, які складаються з води, мінеральних та органічних речовин і представляють собою однорідну тонкодисперсну пластичну масу з певними тепловими та іншими фізико-хімічними властивостями.

За генезисом, який відображає умови утворення і визначає головні особливості складу і властивості, лікувальні грязі поділяються на чотири **генетичні типи**:

- торфові;
- мулові-сульфідні;
- сапропелеві;
- сопочні.

В Україні для курортного лікування застосовують переважно **мулові** органо-мінеральні сульфідні грязі — антропогенові відклади солоних водойм на ранній стадії літогенезу. Вони представляють собою пластичну масу зелено-сірого або чорного кольору. Встановлено, що запаси мулових сульфідних грязей та лиманів в Україні досить значні; їх застосовують поряд з іншими методами лікування на курортах Одеської групи і в АР Крим.

Поширені, але обмежено використовуються торфові лікувальні грязі — торф з високим вмістом (понад 25 %) і ступенем розкладання понад 40 % органічних речовин. Найціннішими є гіпсові і купоросні торфи з мінералізованим (понад 2 г/л) грязевим розчином. Для лікування їх застосовують на курортах Шкло, Моршин і Миргород.

Сопкові грязі — це продукти діяльності грязьових вулканів, винесені на поверхню під тиском газів та підземних вод. Обмежено використовують сопкові мінеральні мули Вулганацької групи грязьових вулканів на Керченському півострові, які містять цінні мікрокомпоненти.

9.3. Класифікація курортів України

Курортологія як наука про курорти розвивалася в міру нагромадження знань про лікувальні природні фактори — клімат, мінеральні води, лікувальні грязі тощо, і в зв'язку з розширенням мережі курортів і розвитком курортної справи в цілому.

Сучасна курортологія — це медична наукова дисципліна, що вивчає лікувальні властивості природних фізичних факторів, характер їх дії на організм людини, можливість їх застосування з лікувальною і профілактичною метою на курортах і в поза-курортних закладах, розробляє покази і протипоказання для санаторно-курортного лікування і методи застосування курортних факторів при різних захворюваннях.

Розділами курортології є: бальнеологія, бальнеотерапія та бальнеотехніка; грязелікування; медична кліматологія і кліматотерапія.

Закон України "Про курорти" від 5.10 2000 р. № 2026 визначив правові, організаційні, економічні та соціальні засади розвитку курортів в Україні. Ним визначено офіційне тлумачення основних курортологічних понять:

Курорт — це освоєна природна територія на землях оздоровчого призначення, що має природні лікувальні ресурси, необхідні для їх експлуатації будівлі та споруди з об'єктами інфраструктури, використовується з метою лікування, медичної реабілітації, профілактики захворювань та рекреації і підлягає особливій охороні.

Курортно-рекреаційні заклади — це спеціалізовані заклади короткочасного (щоденного, щотижневого) та тривалого розміщення людей, призначені для задоволення їхніх рекреаційних потреб (лікувально-оздоровчих, культурно-освітніх і спортивних). І

За характером природних лікувальних ресурсів курорти України поділяють на:

- а) курорти державного значення;
- б) курорти місцевого значення.

До курортів державного значення належать природні території, що мають особливо цінні та унікальні природні лікувальні ресурси і використовуються з метою лікування, медичної реабілітації та профілактики захворювань.

До курортів місцевого значення належать природні території, що мають загальнопоширені природні лікувальні ресурси і використовуються з метою лікування, медичної реабілітації та профілактики захворювань (ст. 4 Закону України "Про курорти").

За своєю медичною спеціалізацією курорти України поділяють на:

- а) курорти загального призначення;
- б) спеціалізовані курорти для лікування конкретних захворювань.

Медичний профіль (спеціалізація курортів) визначається з урахуванням властивостей природних лікувальних ресурсів (ст. 6 Закону України "Про курорти").

За характером природних лікувальних факторів курорти України поділяють на кілька типів (або профілів):

- бальнеологічні курорти;
- грязеві курорти;
- кліматичні курорти;
- курорти з кількома лікувальними факторами.

Бальнеологічні курорти: основний лікувальний фактор — мінеральні води, що застосовуються у вигляді ванн, душів, для пиття, інгаляцій, зрошування, промивання тощо. До цих курортів належать: Поляна, Сонячне Закарпаття, Немирів, Біла Церква, Миронівка, Хмільник, Моршин, Трускавець, Верховина, Карпати, Квітка Полонини, Миргород, Шкло, Синяк, Лю-бінь Великий, Гірська Тиса, Шаян, Свалява, Усть-Чорна, Солоний Лиман, Горинь, Черче, Березівські мінеральні води, Рай-Оленівка, Старобільськ.

Грязеві курорти: основний лікувальний фактор — грязь, що застосовується у вигляді ванн, аплікацій, тампонів, компресів тощо. На грязевих курортах використовується мулова грязь солоних озер і лиманів, сапропелева (мулова грязь прісних озер), торфова (прісна і мінералізована), а також гідротермальна і сопкова (вулканічного походження). До цих курортів

належать: Бердянськ, Гопри, Євпаторія, Маріуполь, Куяльницький, Слов'янськ, Феодосія, Саки.

Кліматичні курорти; основні види лікування — повітряні і сонячні ванни, а також купання. Крім основних видів курортного лікування, для посилення дії лікувальних факторів у лікувальний комплекс включають фізіотерапевтичні процедури, лікувальне харчування, лікувальну фізичну культуру. До цих курортів належать: Ірпінь, Буча, Ворзель, Конча-Заспа, Пуща-Водиця, Соснівка, Одеський курортний район, Південний берег Криму, Закарпатська група курортів, Яремча, Бердянськ, Кирилівка.

Більшість курортів, що мають кілька лікувальних факторів, відносять до **курортів змішаного типу** — бальнеогрязевих, баль-неокліматичних, кліматогрязевих, кліматобальнеогрязевих. Виділяють також курорти з особливими, унікальними природними факторами.

До курортів з кількома лікувальними факторами в Україні належать:

- бальнеокліматичні: Верховина, Звенигородська курортна зона, Конча-Заспа;

- бальнеогрязеві: Великий Любінь, Миргород, Моршин, Трускавець, Черче, Шкло;

- кліматогрязеві: Аркадія, Бердянськ, Маріуполь, Кирилівка, Куяльницький;

- кліматобальнеогрязеві: Євпаторія, Кирилівка, Феодосія.

Важливим принципом санаторно-курортного лікування є його комплексність, тобто використання різноманітних природних лікувальних факторів у поєднанні з дієтотерапією, фізіотерапевтичними процедурами, лікарськими й іншими лікувальними засобами і методами.

Природні курортні фактори — клімат, мінеральні води, лікувальні грязі — скрізь використовуються і поза курортами: у місцевих санаторіях, санаторіях-профілакторіях, будинках відпочинку, а також у лікарнях та інших лікувально-профілактичних закладах.

Цікаві факти про курорти України:

- Найбільшою курортною зоною України є Крим, зокрема його Південний берег з середземноморським кліматом і сприятливими рекреаційними ресурсами. Санаторно-курортний комплекс Криму складають 623 підприємства.

- Найдавніший бальнеологічний курорт України діє в селі Шкло Львівської області з 1576 р. Почесний вік мають також курорти в Трускавці (1827 р.), на Одеських лиманах (1829 р.) та Березівці під Харковом (1862 р.).

- Найбільший санаторій в Україні — "Марат" на Південному березі Криму в селищі Місхор. Він розташований в парку з багатою рослинністю і розрахований на 1057 ліжок.

- Найбільший будинок відпочинку в Україні — "Авангард" у Вінницькій області на околиці Немирова. Це один з найстарших будинків відпочинку в Україні — відкритий у 1921 р. у великому княжому палаці, оточеному ландшафтним парком.

- Найбільшим готельно-відпочинковим комплексом є "Ялта", цей готель розрахований на 2616 місць. Комфортабельний комплекс збудований у 1977 р. на східній околиці Ялти на морському узбережжі поблизу Масандрівського парку.
- Найбільшою дитячою оздоровницею України є міжнародний дитячий центр "Артек", заснований поблизу Гурзуфа у 1925 р.
- Найбільшим пансіонатом в Україні є пансіонат "Місхор" в Криму, розрахований на 1436 місць.
- Найглибша лікувальна установа України — Українська державна алергологічна клініка у Солотвино. На Закарпатті вже понад 200 років добувають сіль вищої категорії.
- Найбільші запаси лікувальної води зосереджені на курорті Хмільник у Вінницькій області. Запаси радонових вод використовують для ванн.
- Найбільша глибина, з якої видобувають лікувальну воду. На курорті Саки в Криму термальні мінералізовані гідро-карбонатно-хлоридні натрієві води виведені свердловинами глибиною 970 м.
- Найбільші запаси лікувальних грязей в Україні знаходяться в лимані Алібей на Одещині — 16 966 тис. м⁸ (але вони не використовуються). З тих, що використовуються, найбільші запаси розміщені в Куяльницькому лимані — 15 327 тис. м⁸. Використовують їх Куяльник та інші курорти Одеської групи для грязелікування та виготовлення медпрепаратів [19].

9.4. Географія населених пунктів України, віднесених до курортних

Україна має різноманітні природні лікувальні ресурси, сприятливі для розвитку санаторно-курортної справи.

Зараз у країні діє багатофункціональна система санаторно-курортного обслуговування населення. Санаторно-курортне лікування на основі кліматичних, бальнеологічних і грязевих природних ресурсів здійснюють санаторії, санаторії-профілакторії, лікувальні бази, пансіонати з лікуванням.

В Україні діють 482 санаторії, 404 санаторії-профілакторії, 1961 база відпочинку, 257 пансіонатів, 46 будинків відпочинку та 66 пансіонатів з лікуванням. Загальна місткість санаторно-курортних закладів у 2004 р. становила майже 400 тис. місць.

В Україні діє 46 курортів міжнародного і загальнодержавного значення та 13 курортів місцевого значення.

Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України "Про внесення змін до Переліку населених пунктів, віднесених до курортних" від 15.12.1997 р. №1391, до курортних населених пунктів належать 259 міст, селищ і сіл України.

Курортні поселення нашої держави зосереджені, здебільшого, у Причорноморсько-Приазовській курортній зоні та Карпатському туристичному регіоні. Зазвичай курортні центри України відносять за розмірами до невеликих із людністю 10—50 тис. осіб.

Найбільшою популярністю у населення користуються райони Південного берега, включно з Гірським Кримом, узбережжя Чорного й Азовського морів та Карпати.

Південний берег Криму — це основний курортний район держави: він розташований на приморській смузі вздовж узбережжя Чорного моря від мису Айя (на заході) до Семидвір'я (на сході). **До нього належать Ялтинська й Алуштинська курортно-територіальні системи.** Клімат тут винятково сприятливий — період з температурою, вищою за 10°C, триває 7 місяців.

Ялтинський курортно-рекреаційний район включає в себе такі курортні населені пункти, як: Ялта, Алушка, Місхор, с-ще Берегове, с-ще Ботанічне, с-ще Виноградне, с-ще Восход, с-ще Відрадне, с-ще Гаспра, с-ще Голуба Затока, с-ще Гурзуф, с-ще Кацівелі, с-ще Корейз, с-ще Краснокам'янка, с-ще Курпати, с-ще Лівадія, с-ще Масандра, с-ще Меллас, с-ще Олива, с-ще Ореанда, с-ще Паркове, с-ще Понизівка, с-ще Санаторне, с-ще Советське, с-ще Сімеїз, с-ще Форос, с. Високогірне, с. Гірне, с. Данилівка, с. Куйбишеве, с. Лінійне, с. Оползневе, с. Охот-ниче, с. Партизанське,

Алуштинський курортно-рекреаційний район включає в себе такі курортні населені пункти, як: Алушта, с-ще Бондаренко-ве, с-ще Виноградне, с-ще Карабах, с-ще Лаванда, с-ще Лазурне, с-ще Партеніт, с-ще Розове, с-ще Семидвір'я, с-ще Утьос, с-ще Чайка, с. Верхня Кутузовка, с. Запрудне, с. Ізобільне, с. Кипарисне, с. Лаврове, с. Лучисте, с. Малий Маяк, с. Нижня Кутузовка, с. Нижнє Запрудне, с. Пушкіне, с. Генеральське, с. Зеленогір'я, с. Малоріченське, с. Привітне, с. Рибаче, с. Сонячногірське.

Південно-східне узбережжя Автономної Республіки Крим — цей курортно-рекреаційний район включає в себе такі курортні населені пункти, як: Старий Крим, Судак, Феодосія, с-ще Ельтиген, с-ще Коса Тузла, с-ще Підмаячне, с-ще Новий Світ, с-ще Коктебель, с-ще Курортне, с-ще Орджонікідзе, с-ще Приморський, с-ще Щебетовка, с. Завітне, с. Набережне, с. Челядінове, с. Южне, с. Яковенкове, с. Веселе, с. Морське, с. Сонячна Долина, с. Берегове.

Західне узбережжя Автономної Республіки Крим — цей курортно-рекреаційний район включає в себе такі курортні населені пункти, як: Євпаторія, Саки, с-ще Углове, с-ще Заозерне, с-ще Чорноморське, с-ще Озерівка, с. Берегове, с. Піщане, с. Аврора, с. Портове, с. Sterегущє, с. Володимирівка, с. Вітине, с. Лиманне, с. Ліснівка, с. Михайлівка, с. Молочне, с. Оріхове, с. Попівка, с. Прибережне, с. Уютне, с. Штормове, с. Миколаївка, с. Водопійне, с. Володимирівка, с. Грозове, с. Знам'янське, с. Мар'їне, с. Міжводне, с. Новосільське, с. Новоульяновка, с. Оку-нівка, с. Оленівка, с. Северне, с. Сніжне.

Північно-Східне узбережжя Автономної Республіки Крим — цей курортно-рекреаційний район включає в себе такі курортні населені пункти, як: Щолкіне, с. Заводське, с. Золоте, с. Калинівка, с. Кам'янське, с. Курортне, с. Мисове, с. Нижньозаморське, с. Нововідрадне, с. Осовини, с. Пісочне, с. Семенівка, с. Соляне, с. Юркине.

Курорти Південного берега Криму та Гірського Криму спеціалізуються на лікуванні хворих із неспецифічними **захворюваннями дихальної та нервової систем.**

Курорт Алушта — це один з найгарніших куточків Південного берега Криму. Він оточений пасмом гір, проте вони недостатньо захищають його. Через перевали північні вітри прориваються до Алуштинської долини. Тому зима та весна тут трохи холодніші, ніж у Ялті, літо — менш спекотне. Є природні пляжі.

Курорт Ялта — це морська курортна столиця України й АР Криму. Ялта розташована на березі морської затоки. Частина головного пасма Кримських гір утворює навкруги Ялти унікальний чашоподібний амфітеатр, що круто спускається до моря. Гірські схили над Ялтою вкриті віковим сосновим лісом та виноградником (на верхній межі лісу внаслідок трансконтинентального поширення кислотних забруднень нині має місце всихання деревостанів).

На території курорту зосереджено багато парків, скверів, квітників, протікають дві річки. Завдяки географічному положенню клімат Ялти відноситься до теплого морського.

Курорт Лівадія — "білосніжна перлина" Південного берега. Курорт розташований за 3 км на південний захід від Ялти, на східному схилі гори Монабі (з Ялти вздовж моря і пляжної інфраструктури у Лівадію веде пішохідна стежка). Окрасою курорту є Лівадійський палац в оточенні ландшафтного Лівадійського парку — пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Найпривабливішою й водночас найвитонченішою архітектурною пам'яткою Місхорського узбережжя є мис Ай-Тодор із Ластівчиним гніздом. Неподалік на цьому ж мисі збереглися потужні укріплення давньоримського форту Харакс (стоянка одного з корпусів морських піхотинців Равенської ескадри).

Курорт Місхор — його окрасою є морська русалка (аналогічна русалці Копенгагена) та унікальний ботанічний парк.

Поза межами Криму на узбережжях Чорного й Азовського морів також є чималі запаси рекреаційних ресурсів, які дають змогу розвивати тут курортне господарство. Найбільшими чорноморськими курортами півдня України є: Одеса, Затока, Куяльник, Лебедівка, Лузанівка, Сергіївка, Приморський, Ха-джибейський, Холодна Балка, Чорноморка (Одеська область), Очаків, Скадовськ, Коблеве, Рибаківка, Скадовськ, Гола Пристань, Лазурне.

Загалом, на території **Одеської області до курортних відносять** такі населені пункти, як: Одеса, с-ще Затока, с-ще Сергіївка, с-ще Гвардійське, о-ще Ліски, с. Косівка, с. Курортне, с. Миколаївка, с. Попаздра, с. Приморське, с. Вапнярка, с. Крижанів-ка, с. Нова Дофінівка, с. Сичавка, с. Грибівка, с. Дальник, с. Кароліно-Бугаз, с. Санжійка, с. Іллічівка, с. Лебедівка, с. Тузли, с. Приморське.

Курорт Одеса — визнана таласокурортна столиця Північно-Західного Причорномор'я. У місті налічується декілька курортних районів. Курорт

Аркадія розташований в одному з мальовничих куточків Одеси. До нього входить уся приморська територія від Відради до Аркадії. Основними лікувальними факторами курорту є клімат, таласотерапія та мінеральні води. Основними показаннями для лікування у санаторіях Аркадії є захворювання органів кровообігу, верхніх дихальних шляхів, органічні та функціональні порушення нервової системи, органів руху, обміну речовин.

Одеський курорт Великий Фонтан розташований в Одесі на території від району Аркадія до Чорноморки вздовж південно-західного узбережжя Чорного моря. Мікроклімат вирізняється інтенсивною сонячною радіацією, певною сухістю повітря, яке пом'якшується бризами; він сприятливий для лікування пацієнтів із захворюваннями органів дихання. Основними лікувальними факторами також є кліматолікування, таласотерапія й мінеральні води, які використовуються для приготування ванн та приймання всередину. На курорті лікують захворювання органів кровообігу, дихання, травлення, функціональні порушення нервової системи, опорно-рухового апарату.

Курорт Затока — приморський кліматичний курорт, розташований у місці злиття Дністровського лиману з Чорним морем, за 65 км від Одеси та 23 км від Білгорода-Дністровського. Клімат сухий, з ознаками степового та морського. Середньорічна температура повітря +10 °С, літо жарке, температура у липні-серпні становить +22 °С, середньомісячна температура січня +2,6 °С. Велика кількість сонячних днів протягом року, широкі дрібнопіщані пляжі зумовлюють привабливість курорту. Він має численні пансіонати, будинки відпочинку, санаторії для лікування кістково-суглобових захворювань у дітей.

Курорт Куяльник — бальнеогрязевий курорт степової зони, розташований за 9 км від центру Одеси, у південній частині Куяльницького лиману. Лікувальні ресурси — грязь, ропата мінеральна вода для пиття та ванн. Функціонують санаторії, курортна поліклініка, пансіонати, грязелікарня, численні будинки та бази відпочинку, а також завод з розливу мінеральної води.

Курорт Лебедівка — приморський кліматогрязевий курорт степової зони, розташований за 40 км від Білгорода-Дністровського на широких піщаних пляжах узбережжя Чорного моря. Клімат має риси морського та степового. Головний лікувальний фактор — мулова грязь лиману Бурнас з великим вмістом сірководню — використовується для лікування дітей з наслідками ревматизму та поліомієліту, а також дорослих із захворюваннями опорно-рухового апарату. Ефективності процедур сприяють морські купання.

Курорт Лузанівка — приморський кліматичний курорт степової зони, розташований у північно-східній частині Одеської затоки, за 10 км від центру Одеси. Має найкращі на узбережжі Чорного моря пляжі.

Курорт Малодолинський — грязевий курорт степової зони, розташований на Малодолинському (колишньому Сухому) лимані, за 28 км від Одеси. Лікувальні ресурси — грязі та ропа — використовуються для спеціалізованого лікування дітей, хворих на ревматизм.

Курорт Приморський — приморський рівнинний курорт степової зони, розташований за 30 км від Білгорода-Дністровського у великому парку та на широких дрібнопіщаних пляжах узбережжя Чорного моря. Клімат має риси морського та степового. Лікують захворювання органів дихання.

Курорт Сергіївка — приморський кліматичний і грязевий курорт степової зони, розташований за 18 км від Білгорода-Дністровського на дрібнопіщаних пляжах узбережжя Чорного моря та Шаболатського лиману. Основні лікувальні фактори — клімат, лікувальна грязь і ропа з концентрацією солей 22—32 г/л, а також морські купання. Функціонують санаторії та водогрязелікарня для лікування опорно-рухового апарату та периферійної нервової системи.

Курорт Хаджибейський — грязевий курорт, розташований на Хаджибейському лимані, за 15 км від Одеси. Лікувальними ресурсами є грязь і високомінералізована (32 г/л) хлоридно-натрієво-магнієва ропа лиману. Застосовується аерогеліотерапія. У санаторіях лікують дітей із залишковими явищами поліомієліту.

Курорт Холодна Балка — грязевий курорт степової зони, розташований у північній частині Хаджибейського лиману, за 21 км від Одеси. Лікувальними ресурсами є грязь і ропа. Функціонує санаторій для лікування дітей із залишковими явищами поліомієліту та хворих на ревматизм.

Курорт Чорноморка — приморський кліматичний курорт степової зони, розташований на піщаних пляжах за 20 км від Одеси. Має характерний для цього району клімат. Дається взнаки вплив моря: частіші бризи, чимала кількість ясних днів. Пологий берег, піщане без каменів дно, невелика глибина створюють сприятливі умови для купання. У санаторіях лікують дорослих і дітей, хворих на кістково-суглобовий туберкульоз і активний туберкульоз органів дихання.

На території Миколаївської області до курортних відносять такі населені пункти, як: Очаків, с. Коблеве, с. Рибаківка, с. Вікторівка, с. Морське, с. Василівка, с. Покровка, с. Покровське, с. Чорноморка.

На території Херсонської області до курортних відносять такі населені пункти, як: Скадовськ, Гола Пристань, с-ще Лазурне, с. Більшовик, с. Залізний Порт, с. Приморське, с. Красне, с. Хорли.

Курорт Очаків — це кліматичний курорт місцевого значення. Клімат курорту помірно теплий. Поблизу розташований Березанський лиман з лікувальними мулистими грязями. Поширені широкі дрібнопіщані пляжі.

Курорт Скадовськ — великий кліматичний приморський курорт Херсонщини, що знаходиться на положистому березі мілкої Джарилгацької затоки Чорного моря. Чисте степове повітря, постійні морські бризи створюють тут чудові кліматичні умови. Має численні оздоровчо-спортивні заклади.

Курорт Гола Пристань (Гопри) — грязевий курорт степової кліматичної зони, розташований за 18 км від Херсона на лівому березі Конки, що є притокою Дніпра. Містить великі запаси мулової лікувальної грязі

континентального походження. Клімат теплий, температура в липні-серпні +22—23 °С (іноді підвищується до +40 °С); відносно м'яка зима (середня температура січня -3 °С), мінімальна відносна вологість повітря влітку 50—45 %. Річна кількість опадів сягає 300—350 мм. Функціонують санаторії та водогрязелікарня для лікування гінекологічних захворювань, периферійної нервової системи та органів дихання.

На березі Азовського моря у Запорізькій області розташовані два популярні кліматогрязеві курорти: Бердянськ та Кирилівка.

Курорт Бердянськ — це курортна столиця Приазов'я, грязевий та кліматичний рівнинний курорт степової зони Запорізької області. Природні лікувальні ресурси — солоні озера з великими запасами лікувальних грязей, а також просторі піщані пляжі, південний морський та степовий клімат, різноманіття фруктів.

Курорт Кирилівка — приморський кліматично-грязевий курорт, розташований у степовій зоні Запорізької області. До основних лікувальних факторів відносяться мулисті сульфідні грязі у руслах річок Великий та Малий Утлюк, Утлюцькому й Молочному лиманах та хлоридні натрієві мінеральні води. Ропи Утлюцького лиману хлоридно-сульфатно-натрієво-кальцієвого типу містить до 160 г/л солей. Джерело сірководневої хлоридно-натрієвої води з мінералізацією до 7 г/л використовують для ванн.

Іншими відомими морськими курортами Запорізької області є: Приморськ, с. Новокостянтинівка, с. Строганівка.

На території Донецької області до курортних відносять такі населені пункти, як: Слов'янськ, Слов'яногірськ (бальнеологічні), Новоазовськ, с-ще Сєдове, с-ще Ялта, с. Мелекине, с. Урзуф (приморські).

Наступним за популярністю курортним регіоном України є Карпатський, що охоплює Львівську, Івано-Франківську, Чернівецьку й Закарпатську області.

На території Львівської області до курортних відносять такі населені пункти, як: Трускавець, Моршин, Сколе, с-ще Славське, с-ще Східниця, с-ще Верхнє Синьовидне, с-ще Великий Любін, с-ще Брюховичі, с-ще Івано-Франкове, с-ще Немирів, с-ще Шкло, с. Модричі, с. Опака, с. Гребенів, с. Корчин, с. Лисовичі, с. Смерічка, с. Розлуч.

На території Закарпатської області до курортних належать такі населені пункти: с-ще Чинадієве, с-ще Поляна, с. Сойми, с. Кваси, с. Голубине, с. Шаян.

На території Івано-Франківської області до курортних належать такі населені пункти, як: Яремча, с-ще Ворохта, с. Микуличин, с. Татарів, с. Яблуниця, с. Новий Мізунь, с. Мислівка, с. Шешори, с. Черче.

Відоме своїми курортами Українське Полісся. Найвідоміші з них знаходяться на Київщині.

Курорт Біла Церква — бальнеологічний курорт на базі радонових гідрокарбонатно-кальцієво-натрієвих та гідрокарбонатно-кальцієво-магнієвих мінеральних лікувальних вод. Водолікарні обслуговують як місцеве населення, так і амбулаторних хворих з інших областей України.

Курорт Боярка — кліматичний курорт лісостепової зони, розташований за 22 км на південний захід від Києва. Має санаторії для лікування органів дихання, численні пансіонати, профілакторії, будинки та бази відпочинку.

Курорт Ворзель — кліматичний курорт лісостепової зони, розташований за 35 км на північний захід від Києва серед широких лісових масивів переважно з листяних порід дерев. Лісостеповий клімат, нежарке літо (середня температура найтеплішого місяця липня становить $+20^{\circ}\text{C}$), м'яка зима (середня температура найхолоднішого місяця січня становить -6°C), тепла та суха осінь створюють сприятливі умови для профілактики та ефективного лікування захворювань органів кровообігу, дихання, а також функціональних порушень нервової системи у санаторіях, будинках та на базах відпочинку для дорослих і дітей.

Курорт Ірпінь — кліматичний курорт лісової зони, розташований на великому масиві хвойних лісів біля Києва. Має санаторії для лікування органів дихання та зору, а також бази відпочинку.

Курорт Конча-Заспа — лісостеповий рівнинний кліматичний курорт, розташований у зеленій зоні за 20—25 км від Києва, мальовничий ландшафт якого створюють мішані ліси, озера та просторі придніпровські луки. Має санаторії для лікування органів кровообігу та нервової системи, а також будинки та бази відпочинку.

Курорт Миронівка — бальнеологічний курорт лісостепової зони, розташований на околицях Миронівки. Основний лікувальний фактор — радонова гідрокарбонатно-кальцієво-магнієва вода з мінералізацією 2,6 г/л і вмістом радону до 160 одиниць Махе — сприяє ефективному лікуванню суглобів і периферійної нервової системи.

Курорт Пуща-Водиця — рівнинний кліматичний курорт лісової зони, розташований за 20 км від Києва. Сприятливий клімат характеризується позитивною середньорічною температурою $+7^{\circ}\text{C}$, нежарким літом, м'якою зимою та сухою теплою осінню з великою кількістю сонячних днів. Середньорічна відносна вологість повітря — 70 %, кількість опадів на рік — близько 600 мм. На курорті функціонують санаторії для лікування органів дихання, нервової системи тощо.

Курорт Святошин — лісовий рівнинний кліматичний курорт, розташований у передмісті Києва. Має характерний для лісової зони Київської області клімат. На території широкого масиву соснових лісів з озерами та ставками споруджено понад 10 санаторіїв, будинків і баз відпочинку.

Житомирська бальнеолікарня — бальнеологічний курорт лісостепової зони, розташований на півдні Житомира, на березі річки Тетерев. Для лікування застосовується радонова (46 одиниць Махе) гідрокарбонатно-хлоридно-кальцієво-магнієва вода з мінералізацією 0,6 г/л. Функціонує курортна поліклініка та радонолікарня.

Важливим курортно-рекреаційним районом України є **Придністров'я** в межах Вінницької, Тернопільської, Хмельницької, Чернівецької,

Кіровоградської, Одеської і Миколаївської областей. Сформований як територіально-рекреаційна система в басейнах рік Пруту, Дністра, Південного Бугу. Основними рекреаційними ресурсами району є м'який помірно континентальний клімат, лікувальні грязі, мінеральні води, досить густа гідрографічна сітка, багата рослинність, мальовничі краєвиди, природні комплекси, численні пам'ятки природи. Поширені радонові (Хмільник, Сарнів), сульфатно-хлоридні натрієві (Микулинці, Мшанець, Сатанів, Кам'янець-Подільський), з підвищеним вмістом органічних речовин (Ново-Збручанська у Тернопільській області) лікувальні води. Лікувальні властивості мають і торфовища. Бальнеологічні і пелоїдні ресурси Придністров'я ефективні при лікуванні опорно-рухового апарату, нервової та серцево-судинної системи, шкіри, обміну речовин та гінекологічних захворювань.

Серед найбільш відомих курортів району є Немирів і Хмільник (Вінницька область).

Курорт Немирів — бальнеологічний курорт лісостепової зони, розташований на північ від Південного Бугу. На базі сірководневих мінеральних вод працює будинок відпочинку, що розташований у палаці 1894—1917 рр. У Немирові лікують захворювання органів кругообігу, опорно-рухового апарату, нервової системи, шкіри. Цікавими для туристів будуть Немирівський парк — пам'ятка садово-паркового мистецтва ХІХ ст., три музеї, пам'ятки архітектури та інші об'єкти туризму.

Курорт Хмільник — бальнеологічний курорт лісостепової зони, розташований у північно-західній частині Вінницької області, на Південному Бузі. Основні рекреаційні ресурси; Новохмільницьке родовище радонових мінеральних вод, а також родовище лікувальної торфової грязі. У Хмільнику є 2 парки — пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення. Діють 7 санаторіїв, пансіонат. Відпочивальники можуть оглянути краєзнавчий музей, об'єкти туризму (башта замку 1534 р. і палац, 1911—1915 рр.) [2].

Вагоме місце в рекреаційній спеціалізації окремих країв України **посідає Західне Поділля** з групою популярних бальнеологічних курортів: с-ще Скала-Подільська, с-ще Гусятин, с-ще Микулинці, с-ще Сатанів, с. Слобідка Сатанівська, с. Скоморохи, с. Конопківка, с. Маків.

Неабияке значення в рекреаційній спеціалізації України мають курорти Придніпров'я. Зокрема:

Курорт Миргород — рівнинний бальнеологічний і грязевий курорт лісостепової зони Полтавщини, Природними лікувальними ресурсами є хлоридно-гідрокарбонатно-натрієва вода з мінералізацією до 3 г/л і високоякісна торф'яна грязь, які використовуються для лікування органів травлення — печінки та жовчних шляхів. Клімат характеризується малохмарною, теплою, часто спекотною та сухою погодою. Середня температура липня +20 °С, січня -6 °С. Річна кількість опадів 500 мм. Функціонують санаторії, амбулаторний сектор, а також завод з розливу мінеральної води.

Курорт Гадяч — кліматичний курорт лісової зони Полтавщини, розташований у мальовничій місцевості на березі Псьолу, за 5 км від Полтави. Клімат характеризується неспе-котним літом з середньою температурою липня +20 °С і відносно теплою зимою з середньою температурою січня -7 °С. Річна кількість опадів сягає 500 мм. Функціонують санаторії для лікування органів дихання.

Курорт Ліщинівка — лісовий кліматичний курорт, розташований на березі Ворскли, за 2 км від ст. Ліщинівка Кобеляцького району Полтавської області. Санаторії для лікування органів дихання розміщені у великому лісопарку.

Курорт Баси — кліматичний курорт лісостепової зони Сумщини, розташований за 7 км від Сум у великому масиві хвойно-листяних лісів вздовж Псла. Має санаторії для лікування органів дихання.

Курорт Соснівка — рівнинний кліматичний курорт лісостепової зони, розташований за 3 км від Черкас у великому масиві хвойних лісів правого берега Дніпра. Основний лікувальний фактор — клімат — характеризується теплим літом з середньомісячною температурою липня +20,4 °С та помірно м'якою зимою з середньою температурою січня -6 °С, Річна кількість опадів сягає 1500 мм, сонячних годин — близько 1800. Функціонують санаторії, пансіонати, профілакторії, будинки відпочинку, оздоровчо-спортивні бази.

Знаменська бальнеолікарня — бальнеологічний курорт степової зони **Кіровоградщини**. Має радонолікарню, для лікування застосовують гідрокарбонатно-сульфатно-хлоридно-натрієво-кальцієво-магнієву радонову воду з вмістом радону 63 одиниці Махе та загальною мінералізацією 0,7 г/л.

Курорт Солоний лиман — рівнинний грязевий і бальнеологічний курорт степової зони, розташований у Новомосковсько-му районі за 20 км від Дніпропетровська. Лікувальні природні ресурси — грязь і ропа лиману хлоридно-сульфатно-гідрокарбонатно-натрієвого складу з мінералізацією 31 г/л, а також слабомінералізована (0,26 г/л) гідрокарбонатно-хлоридно-натрієво-кальцієва питна вода, що після промислового розливу використовується як столова та лікувальна. На курорті функціонує бальнеогрязелікарня зі стаціонаром. Показаннями для лікування є захворювання суглобів і периферійної нервової системи.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ.

1. Охарактеризуйте природні рекреаційно-курортні ресурси України.
2. Мінеральні води яких бальнеологічних груп виявлено на території України?
3. Що таке «лікувальні грязі»? Які традиції грязелікування склалися в нашій державі?
4. Розкрийте зміст поняття «курорт» і «курортно-рекреаційний заклад».
5. Як класифікують курорти України?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

Базова [4, 7, 16, 17]

Допоміжна [5, 6, 8, 9, 10]

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ БАЗОВА:

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. - 1996. - № 30. - Ст. 141. - С 381-417.
2. Про туризм: Закон України від 15.09.95 № 324/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. - 1995. - № 31. - Ст. 241. - С 705-717.
3. Про курорти: Закон України від 19.01.2006 № 3370-IV// Відомості Верховної Ради України, 2000, N 50, ст.435
4. Про музеї та музейну справу : Закон України // Уряд, кур'єр. - 1995.-№ 123-124.
5. Про природно-заповідний фонд України : Закон України // Відом. Верховної Ради України. - 1992. - № 34.
6. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України: Методологія та методика аналізу, термінологія, районування: монографія / О.О. Бейдик. - К. : Київ, ун-т, 2001. - 395 с.
7. Коротун І.М. Природні ресурси України : навч. посіб. / І.М. Коротун. - Рівне, 2000. – 230 с.
8. Курило Л.В. Краєведение и туризм / Л.В. Курило. - М., 2000. – 234 с.
9. Петранівський В.Л., Рутинський М.Й. Туристичне краєзнавство: Навч.посіб. / За ред. Проф. Ф.Д. Заставного. – 2-ге вид., виправл. – К.: Знання, 2008. – 575 с.
10. Туристичне краєзнавство: навч. посіб. / Є.В. Панкова. - К.: Альтер-прес, 2003. - 352 с.

ДОПОМІЖНА

1. Бейдик О.О. Словник-довідник з географії туризму, рекреології та рекреаційної географії / - К. : Палітра, 2000. - 130 с.
2. Ван Циншен. Культура народів Причорномор'я / Ван Циншен. - 2002. - № 35. -С. 11-15.
3. Руденко В.П. Географія природно-рекреаційного потенціалу України / В'П. Руденко,-Л., 2001. – 213 с.
4. Українська минувшина: ілюстр. етногр. довідник / А.П. Понамарьов, Л.Ф. Артюх, Т.В. Косміна та ін. - К. : Либідь, 2002. - 256 с.
5. Хорошевські А.Ю. 20 лучших экскурсий по Украине / Худ.оформ. И.В. Осипов. – Харьков: Фолио, 2008. – 315 с.